

O'ZBEKISTAN RESPUBLIKASI
JOQARI HA'M ORTA ARNAWLI BİLİM MİNİSTRĻİĞİ

BERDAQ ATINDAG'I
QARAQALPAQ MA'MLEKETLİK UNİVERSİTETİ

Geografiya kafedrası

Ta'biyattanıw fakulteti geografiya ta'lim bag'darının' 4a-kurs studenti
Adilbaev Alpamıs Amangeldi ulının'

PİTKERİW QA'NIYGELİK JUMISI

TEMA: TAXTAKO'PIR RAYONININ' TA'BIYIY-EKONOMIKALIQ
RESURLARINA GEOGRAFIYALIQ SIPATLAMA

Jaqlawg'a jiberildi
«____» _____2017 j.

İlimiy basshı
_____dots. G.Utepova

Kafedra baslıg'ı:

dots. N.Embergenov

NO'KİS - 2017

MAZMUNI

KIRISIW

I-BAP TAXTAKO'PIR RAYONININ' GEOGRAFIYALIQ JAYLASQAN ORNI, TA'BIYIY SHARAYATI HA'M TA'BIYIY RESURLARI

Geografiyalıq jaylasqan ornı ha'm shegaraları
Geologiyalıq du'zilisi ha'm reliefi
Klimatlıq sharayatı ha'm resursları

II-BAP TAXTAKO'PIR RAYONININ' JER-SUW RESURLARINA EKONOMIKALIQ- GEOGRAFIYALIQ SIPATLAMA

- 2.1. Rayonnın' jer resursları ha'm onın' meliorativ
jag'dayı
- 2.2. Suw resursları ha'm irrigatsiya tarmaqları

III-BAP TAXTAKO'PIR RAYONIN'IN' EKOLOGIYALIQ HA'M EKONOMIKALIQ MASHQALALARI

JUWMAQLAW

O'mir qa'wipsizligi

Paydalang'an a'debiyatlar

Kirisiw

Temanın' aktualıg'ı. Ba'rshemizge belgili keyingi jılları O'zbekstandı kompleksli rawajlandırıw boyınsha elimiz basshıları ta'repinen bir qansha Ma'mleketlik da'stu'rler islep shıg'ılmaқта ha'm bul da'stu'rlerdi orınlaw ushın ken' ko'lemdegi ilajlar alıp barılmaқта. Bunday ilajlardın' en' irisi jaqında, 2017-jıl 7-fevralda «2017-2021 yillarda Wzbekiston Respublikasını rivojlantırishning beshta ustuvor ywnalishi bwyicha Harakatlar strategisi» haqqındag'ı O'zbekstan Respublikası Prezidentinin' Pa'rmanı qabıl etildi.¹ İri bes basg'dardag'ı bul Ha'reketler strategiyası o'zine elimizdeki barlıq tarawlardı qamtıp alg'an. Ha'reketler strategiyasının' u'shinshi bag'darı besinshi punktinde rayonlar ha'm qalalardı bir tegis kompleksli sotsial-ekonomikalıq rawajlandırıw, olardag'ı imkaniyatlardan unemli ha'm optimal paydalanıw boyınsha a'melge asırılıwı tiyis ilajlar haqqında so'z etilgen.

Bul ko'z-qarastan bu'gingi tanlang'an «Taxtakopir rayonının' ta'biyiy-ekonomikalıq resurslarına geografıyalıq sıpatlama» atamasındag'ı pitkeriw qa'nigelik jumısı ha'zirgi kundegi sheshiliwi tiyis bolg'an aktual mashqalalarından birine amal'g'an. O'ytkeni rayon respublika orayı – No'kis qalasınan 110 km qashıqlıqta, Qaraqalpaqstannın' shetki arqa-shıg'ıs bo'liminde jaylasqan. O'tken a'sirdin' ekinshi yarımınan baslap rayon aymag'ındag'ı ta'biyatı keskin da'rejede o'zgerislerge ushıradı. Bul, tikkeley Aral ten'izinin' qurıwı menen regionda ju'zege kelgen ekologiyalıq mashqala menen baylanışlı boldı.

Regiondag'ı ju'zege kelgen ekologiyalıq mashqala, Aral ten'izinin' qurıg'an ultaninan atmosferag'a ko'terilgen ha'r qıylı duzlar topıraqqa tu'sip, bunday jag'daylar rayonnın' awıl-xojalıg'ında paydalanılatug'ın jer maydanlarının', sonın' ishinde rayon ekonomikasının' tiykarın quraytug'ın awıl-xojalıg'ının' rawajlanıwına unamsız ta'sirin tiygizbekte. Sonlıqtan regiondag'ı bul mashqalalardı ilimiy jaqtan izertlew ha'm onı sheshiw tekg'ana O'zbekstan ushın emes, al pu'tkil du'nya ju'zi ja'a'ma'tshiligi aldında turg'an iri global mashqalag'a aylandı.

¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сонли Фармони

Pitkeriw qa'nigelik jumısının' **obekti** sıpatında Taxtako'pir rayonının' ta'biyiy-ekonomikalıq resursları tanlang'an, al onın' **predmeti** rayonnın' ta'biyiy-ekonomikalıq resursların baxalaw, analiz etiw ha'm og'an sıpatlama beriwden ibarat.

Ekologiyalıq krizis, suw tamtarıslıg'ı ha'm basqada sotsial-ekonomikalıq mashqalalar tu's alg'an bir sharayatta rayonnın' jer-suw resurslarınan ratsionallı paydalanıwdın' mexanizmlerin islep shıg'ıw u'lken a'hmiyetke iye boladı. Sonlıqtan, jumıstın' tiykarg'ı **maqseti** rayonnın' jer-suw resursları ha'm olardan ratsionallı paydalanıw ma'selelerine qaratılğ'an.

Bul qoyılğ'an maqsetten kelip shıg'ıp, jumıs to'mendegi **wazıypalardı** belgileydi:

- Rayonnın' geografıyalıq jaylasqan ornı, klimatı ha'm agroklimatlıq resursların awıl-xojalıg'ı ko'z-qarasınan analiz etiw;
- Rayon jer fondı, jer resurslarının' meliorativlik jag'dayın u'yreniw, bahalaw ha'm ondag'ı o'zgerislerdi analiz etiw;
- Rayonnın' suw derekleri rejimin anıqlaw ha'm suw resurslarınan ratsionallı paydalanıw ma'seleleri;
- Rayonnın' irrigatsiya tarmaqlarının' jaylasıwı ha'm olardıń paydalı islew koeffitsentin analiz etiw.

Bul jumısta Qaraqalpaqstan Respublikası awıl ha'm suw xojalıg'ı Ministrıligi, Qaraqalpaqstan Respublikası statistika basqarması, To'mengi A'miwda'rya basseyini irrigatsiya sistemaları basqarması ha'm Taxtako'pir rayonının' sotsial-ekonomikalıq pasportı mag'lıwmatları qollanıldı. Bunnan tısqarı ta'biyiy-geografıyalıq protsesslerge baylanıslı ilimiy a'debiyatlardan da ken' paydalanıldı.

Pitkeriw qa'nigelik jumısı **quramı** boyınsha kirisiw, u'sh bap, juwmaqlaw ha'm ____ atamadag'ı paydalanılğ'an a'debiyatlar diziminen ibarat bolıp, ____ keste, ____ kartadan ibarat bolıp, ulıwma ko'lemi ____ bet.

I-BAP. TAXTAKO'PIR RAYONININ' TA'BIYIY SHARAYATI HA'M ONIN' AWIL XOJALIG'INA TA'SIRI

1.1. Geografiyalıq jaylasqan ornı ha'm shegaraları

Taxtako'pir rayonu Qaraqalpaqstan Respublikasının' 14 administrativlik aymaqlıq du'zilisinin' biri. Rayon orayı Taxtako'pir qalashası. Rayon respublika orayı – No'kis qalasınan 110 km qashıqlıqta jaylasqan ha'm onın' menen Taxtako'pir-Qarao'zek-Shimbay-Xalıqabat avtomagistral jolı arqalı baylanısadı.

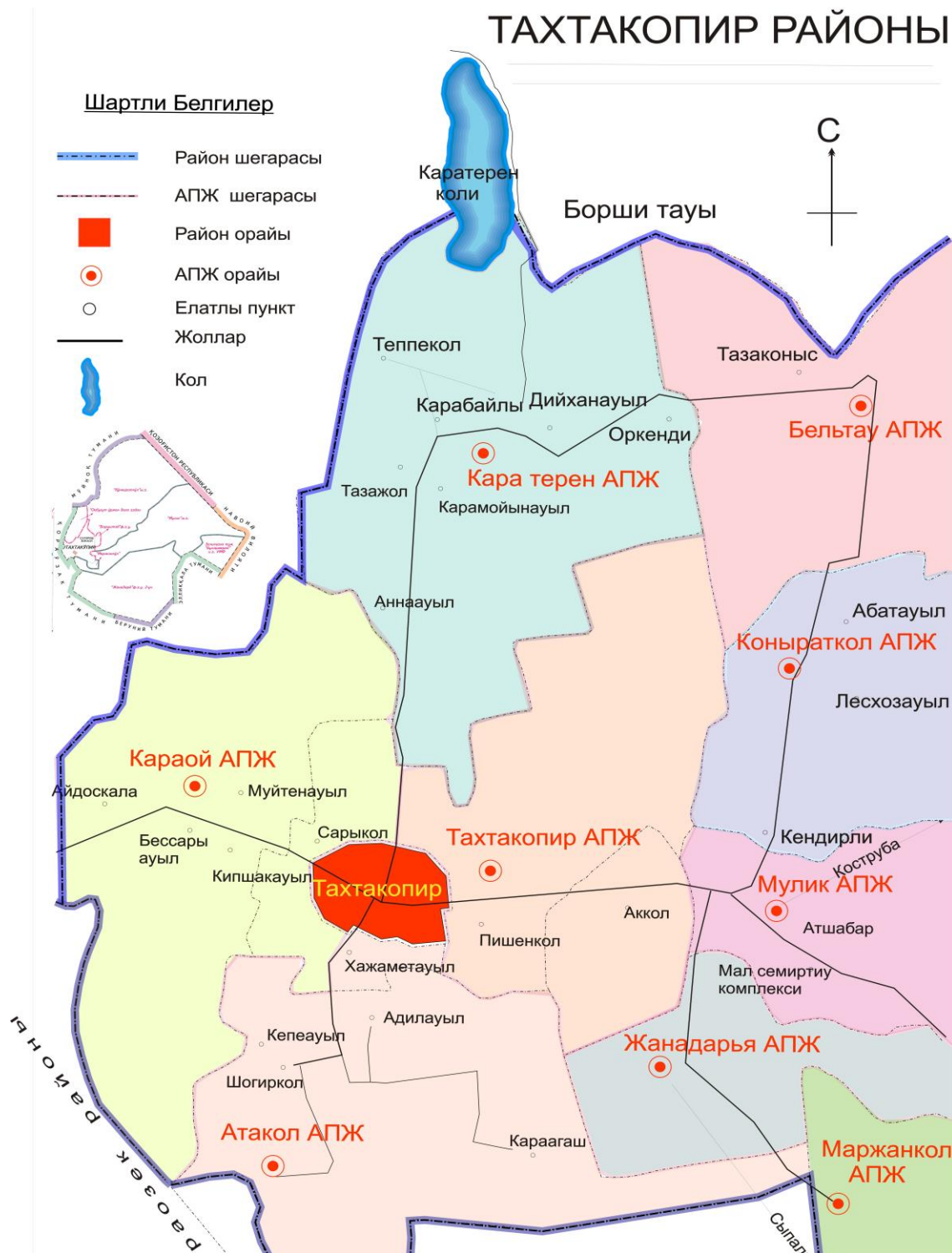
Jer maydanı 21,1 min' kv km, al xalıq sanı 39,1 min' adam (01.01.2016). Rayon 8 awıl ha'm bir qala tipindegi poselka, rayon orayı – Taxtako'pir qalashasınan ibarat. Taxtako'pir rayonu da'slep 1928-jılı may ayında ha'zirgi Qarao'zek rayonlarının' aymag'ında du'zilgen, 1957-jılı saplastırılıp, 1965-jılı 29-dekabrde qaytadan sho'lkemlestirildi. Rayonnın' qaytadan sho'lkemlestiriliwi bureng'ı awqamnın' Qaraqalpaqstanda salıgershilikti rawajlandırıw siyasatı menen tikkeley baylanıslı boldı.

Taxtako'pir rayonu administrativlik jaqtan respublikanın' qublada Beruniy, Ellikqala, batista Qarao'zek, arqa-shıg'ısta Moynak rayonları menen, shıg'ısta O'zbekstannın' Nawayı wabayatı, arqa ha'm arqa-shıg'ısta qon'sı Kazaqstan Respublikasının' Qızıl Orda wabayatı menen shegaralasadı. Rayon ta'biyiy geografiyalıq jaqtan Aral ten'izinin' qubla-shıg'ısı, Qızılqum sho'linin' arqa-shıg'ısı ha'm A'miwda'rya deltasının' batıs ta'repinde jaylasqan.

Rayonnın' geografiyalıq jaylasıwının' o'zine ta'n o'zgeshelikleri bar: *Birinshiden*, rayon tek g'ana Qaraqalpaqstannın' emes, al O'zbekstannın' en' arqada jaylasqan rayonlarınan biri esaplanadı. Ayırım mag'lıwmatlarga qarag'anda jer ju'zindegi paxtashılıqtın en' arqa zonasında jaylasqan, qon'sılas rayonlar menen salıstırg'anda vegetatsiya da'wiri qısqalaw bolıp keledi.

Sonlıqtanda rayonnın' termikalıq resursları paxtadan joqarı zura'a't toplaw ushın jetkiliksiz, al ma'kke, juweri, salı ha'm basqada da'nli eginlerdin' pisip jetilisiwine tolıq mu'mkinshilik beredi. Yanvar ayının' ortasha temperaturası -7^0-8^0S tı, al iyul ayının' ortasha temperaturası $+26^0\text{S}$ tı, $+10^0\text{S}$ tan joqarı temperaturg'a iye bolg'an ku'nler sanı 180-192 ku'ndi quraydı, al na'tiyjeli temperaturalı jiyındısı $1900-2000^0\text{S}$ tı kamtıydı.

Bul korsetkishler Qaraqalpaqstannın' qubla rayonları menen salıstırǵanda a'deuir to'men. Misalı, qublada jaylasqan To'rtku'l rayonında na'tiyjeli temperaturalar jıyındısı 2430-3360⁰S tı qurap awıl xojalıǵı eginlerinin', a'sirese jıllılıqtı ko'p talap etiwshi paxtashılıqtan mol zura'a't toplawga mu'mkinshilik beredi.

1-su'wret. Taxtako'pir rayonının' kartası

Ekinshiden, jıllıq jawın-shashın mug'darı 89-100 mm den artpaydı. Jawın-shashının' bunday kem ekenligi ha'm jergilikli suw da'reklerinin' joq ekenligi rayondag'ı jer resurslarınan awıl xojalıg'ında tolıq paydalanıwdı qıyınlastıradı. Rayonnın' birden bir suw deregi Qızketken kanalınan sag'a alıwshı Quwanışjarma kanalı esaplanadı. Song'ı jılları suw resurslarının' og'ada kem bolıwına baylanışlı awıl xojalıg'ında paydalanatug'ın egislik jerlerdin' quramında Taxtako'pir rayonının' ekonomikasına ta'sir eterliktey da'rejede o'zgerisler ju'rgiziledi. Salının' egislik maydanı aytarlıqtay qısqardı, al onın' ornına suwdı kem talap etetug'ın eginlerdin' egislik maydanı ken'eytildi. Suw resurslarının' tamtarıslıg'ı sebepli 2001, 2002-jılları rayonda salı ulıwma egilmegen.

U'shinshiden, Taxtako'pir rayonının' 2,1 mln gektarlıq jer qorının' 99,0%-ti kumlı sho'llerde jaylasqanlıg'ı sebepli onı xojalıqta paydalanıw da'rejesi to'men. Topıraq penen qaplang'an jerlerde shirindi mug'darının' u'lgisi og'ada az ha'm rayonda burınnan paydalanılıp kiyatırğ'an ma'deniy topıraqtı korg'aw ilajları da to'men da'rejede. Organikalıq ha'm mineral to'ginlerdin' jetispewi na'tiyjesinde topıraq arıqlap, onın' quramında shirindi mug'darı ha'm basqa da kerekli elementler azayıp ketken.

Sonın' menen birge o'nimdar topıraqtı qum basıw protsessii ju'z bermekte, misali ha'zirgi Tu'rkmén qırılğ'an, Tas qudıq qumlı massivlerinde burın egislikke paydalanılğ'an, al ha'zir qarawsız qalg'an jerlerdi ushıratıw mu'mkin.

To'rtinshiden, Aral tenizi ka'ddinin' to'menlep ketiwi sebepli ju'zege kelgen, unamsız ekologiyalıq, sotsial-ekonomikalıq jag'daydan rayon en' ko'p ja'bir ko'rmede. Bu'gingi künde Aral mashqalası og'ada keskinlesti. Bunnan yarım a'sir burın Aral tenizi Taxtako'pir rayonının' aymag'ına o'zinin' ta'sirin tiygizip, klimat payda etiwshi tiykarg'ı faktor bolıp esaplang'an. Ha'zirgi ku'nde rayon aymag'ında bir qansha ken' maydandı iyelep jatqan ko'ller joq bolıp ketti. Misali, Maqqal ko'l, Sarı ko'l, Ata ko'l h.t.b. ko'ller joq bolıp ketiw aldın'da tur. Bul kollerde jergilikli xalıq balıqshılıq penen shug'ıllanatug'ın edi.

Besinshiden, Taxtako'pir rayonu respublika orayı- No'kis qalası ha'm ekonomikalıq rawajlang'an rayonlardan juda' alısta, respublikanın' shetki bo'liminde jaylasqan. Temir jol liniyası joq. Qon'sılas rayonları da ekonomikalıq jaqtan onsha rawajlanbag'an, derlik barlıg'ı agrar rayonlar esaplanadı.

Altınshidan, ekonomikalıq geografıyalıq orınınıń qolaysız ta'replerinen biri qon'sılas Qızıl orda ha'm Nawayı walyatları menen avtomobil jolları menen baylanıspag'anlıg'ı. Sonın menen birge Taxtako'pir rayonının' ekologiyalıq geografıyalıq ornın'ın' qolaylı ta'repleride bar. Olar to'mendegiler:

Birinshiden, rayon iri jer resurslarına iye. Onın' maydanı Evropanın' ha'm Aziyanın' ko'pshilik ellerinen u'lken. Qoyshılıq ha'm tuyeshiliktı rawajlandırıw ushın seksewilzarlıq penen qaplang'an kumlı sho'listan u'lken a'xmiyetke iye.

Qızılqumnnıń Taxtako'pir rayonına tiyisli bo'leginde ju'zden aslam artezian qudıqları islep tur ha'm bul sharwa malları ushın jaylawlardı na'tiyjeli paydalanıwda ko'p paydasın tiygizip atır. Ayrım ilimpazlar artezian qudıg'ının' kaptalında payda bolg'an ko'latlarda balıqlardıń bir neshshe tu'rli o'rshitiw mu'mkin ekenligin da'liylep bermekte.

Ekinshiden, quyash radiatsiyasınıń joqarılıg'ı o'zinin' u'lken na'tiyjesin bermekte, Taxtako'pir rayonu elimiz qırmanına ha'r jılı paxta, salı, biyday, ovosh-palız, o'nimlerin jetistirip beriwde o'zinin' aytarlıqtay salmaqlı ornına iye.

U'shinshiden, ta'biyiy landshafit ken' tarqalg'an aymaqlardan biri bolıp tabıladı. Qızılqumda adam az ta'sir etken jerler ko'p bolıp landshaft ta'biyiy halda saqlang'an.

Taxtako'pir rayonının' ekonomikalıq geografıyalıq ornı transport, baylanıs kommunikatsiyaların' rawajlanıwı menen o'z qolaylıqlarına iye bolmaqta.

1992-jılı gaz kubırlarının', keyinirek Tuyemoyın-Shımbay-No'kis-Taxtako'pir suw kubırlarının' o'tkeriliwi jergilikli xalıqtın' sotsiallıq jag'dayların a'dewir jaqsıladı. Bul mu'mkinshilikler rayonnnıń ha'r bir awılında tuwg'ızılǵ'an.

Biraq, 2000-2001jılǵ'ı suwdın' tamtarıs bolıwı Taxtako'pir rayonının' ekonomikasına og'ada u'lken zıyan berdi. Salı menen atag'ı shıqqan rayonda bir gektarda salı egilmedi. Ot-jem eginlerinin' qısqı ma'wsim ushın jıynalmay qalıwı sharwashılıqqa u'lken zıyan keltirdi.

Na'tiyjede, Taxtako'pir rayonında xalıq migratsiyasınıń rawajlanıwına alıp keldi.

Qaraqalpaqstannın' en' arqa zonasında jaylasqan Taxtako'pir rayonının' o'zinin' ekonomikalıq geografıyalıq ornının' qolaysız ta'replerine qaramastan g'a'rezsiz O'zbekstan Respublikası Ministrler Kabinetinin' g'amxorlıg'ı na'tiyjesinde xalıq xojalıg'ının' tu'rli tarawlarında u'lken jetiskeliklerdi qolg'a kirgizdi.

Taxtakopir rayoni Qizilqum ha'm To'mengi A'miuda'rya ta'biyiy geografiyalik rayonlarining' aymag'inda, sho'l poyasida joylasqan.

Rayon aymag'ni bir birinen ajralib turishni u'sh relef du'zilisinen ibarat. 1. Qizilqum sho'li; 2. Quvanish jarma alabi; 3. Beltaw to'beshigi.

Qizilqum sho'listannin' en' arqa-batish bo'limi Taxtakopir rayoniga tiyisli bolip ol qubla-shig'istan arqa-batishqa qarap pa'seyip baradi ha'm batish ta'repte Aral tenizinin' kewip ultanida qaliplesken jan'a Aral qum sho'li menen tutasip ketedi, onin' ortasha absolyut biyikligi 80m ga shekem pa'seyedi. Biraq Beltaw to'beshigine karay joqarilaydi.

Qizilqumning' qis ma'wsimi Sibir antitsiklonidan ju'zege kelgen hawa massasinin' ta'sirinde boladi. Bul hawa massasi arqa-shig'istan esken qurg'aq ashig' ha'm suwliq hawa rayon ju'zege keltiredi. Yanvar ayinin' ortasha temperaturasi $-4-6^{\circ}$ S ka shekem to'menleydi. Ayrim jillari hawanin' minimal temperaturasi -32° S ka shekem tusip ketedi, biraq bul ha'diyse song'ni 30 jilda ju'z bermedi.

Qizilqumning' jazi og'ada issi ha'm qurg'aq. Iyul ayinda hawanin' ortasha temperaturasi $+28-30^{\circ}$ C-qa ten.

Qizilqum Qaraqalpaqstannin' ha'm O'zbekstannin' en' qurg'aq uchastkalaridan biri bolip jilliq jawin-shashin mug'dari 75-100 mm a'tirapinda.

Qar qaplamni juda' juka bolip, uzak uakit saklanbaganlig'ni sebepli sharwa mallari kista da joylawlarda bagiladi. Lekin, ayrim jillari noyabr, dekabrde jaugan kar mart ayinin' ortalariga shekem erimey sharwashilikka u'lken ziyani beredi.

Qizilqumda klimattin qurg'aqlig'ni sebepli turakli suw derekleri joq. Biraq, jer asti suwlari juda' kop, lekin insannin' ishiwi ushin jaramsiz. qalin' qum barxanalarini astinda shama menen 100 m terenlikte dushshi jer asti suwlari bar bolip onin' minerallasiw da'rejesi 0,3-1,02%-ge jetedi.

Qizilqumda sur qo'n'ir tolpiraklar ha'm relefi oy jerlerinde takirlar ken' tarqalg'an, shirindi mug'dari 0,4-0,5%-ge shekem jetedi.

Qizilqumning' osimlik dunyasi 0 ga ta'n qal'siyetlerge iye bolip jazdin' baslaniw menen sargayip quwrap qaladi. Al, seksewiller jil dawamida o'z o'mirin dawam etedi.

Qızılqumda qum tishqanı, jumıran qazıq, tasbaqa, kırıptiken, jılanlar, eshkiemer, miy, qaraqurt, shayan, sut emiziwshilerden kiyik, qasqır, tu'łki, porsıq, sag'al, qoyanlar jasaydı.

Quslar ken' tarqalg'an Xojasawdager, jılqışı, suwpı torgay, uyrek, gaz, kırıgawıl, tuualak, shimshik, garga, xa'kke ko'p ushıraydı.

Aqshada'ryanın' eski da'ryası Taxtako'pir rayonının' aymag'ında jaylasqan bolıp, allyuvkal jatqızıqlar menen qaplang'an.

Quwanış jarma alabı. Quwanış jarma kanalı 87 km uzınlıqqa iye bolıp Qızketken kanalının' ekige boliniwinen payda bolg'an. Ol Taxtako'pir rayonının' aymag'ında suwg'arıwga sarplanıp joq bolıp ketedi. Biraq suw mol jılları Qarateren', Atako'l sıyaqlı kollerge kuyadı. Quwanış jarma kanalının' suwının' esabınan song'ı sherek a'sir dawamında Qarateren' ko'linin' maydanı 2 esege u'łkeydi.

Quwanış jarma alabı to'rtlemshi da'wir jatqızıqları menen qaplang'an. Quwanış jarma kanalı ha'm onnan sag'a alatug'ın jap salmalardın' eki boyı o'nimdar ma'deniy topıraq penen qaplanıp shirindi mug'darı 3% ke shekem jetedi. Bir neshshe a'sirden beri bul alapta jergilikli xalıq diyxansılıq penen shugıllanadı.

Quwanış jarma kanalının' eki boyında torang'ılzarlıq ha'm jigildikzarlıq ken' tarqalg'an. Bul tog'aylardın' arasında jabayı shoshqalardı, tulki, qasqır, shag'al, porsıq, qoyan, tishqanlardı, kırıg'awıl ha'm quslardın' basqada turleri jiyyi-jıyyi ushırasıwı mu'mkin.

Quwanış jarma alabı ha'zirgi A'miudarya deltasın bir bo'limi bolıp esaplanadı. Sonın' menen birge a'yyemgi Aqsha da'rya deltasıda usı jerde jaylasqan bolıp, antropogen allyuvial jatqızıqlardan ibarat onın' ortasha qalınlıg'ı 20 m kem emes.

Aral tenizinin' qurg'aqlıqqa aylang'an bo'leginde ha'zirgi zaman jatqızıqları toplang'an.

Quwanış jarma alabının' o'simlik du'nyası Qızılqum o'simliklerinen a'dewir parıq qıladı. Shorlaq topıraq ken' tarqalg'anlıg'ı sebepli jıng'ıl, qarabaraq, asqabaq, balıqkoz, aqsar ken' tarqalg'an. Kishigirim maydandı iyeleytug'ın torang'ılzarlıq ha'm jigildikzarlıqtı ko'p ushıratıw mu'mkin. Biraq, song'ı sherek a'sirde bul tog'aylıqlardın' maydanı bir-neshshe ese kishireydi. Olardın' ko'plep shabılıwı birinshiden jan'a egislik jerlerinin' ko'plep ashılıwı, a'sirese salıgershiliktin rawajlandırılıwı menen tikkeley

baylanishi. Ekinshiden, jergilikli xalıq otın sıpatında aqıbetin oylamastan tog'aylıqlardı ko'p joq etti.

Klimatı. Qızılqum qum klimatı menen sa'ykes keledi, biraq ıgallılıq joqarılaw.

Beltau. Beltaw to'besigin jergilikli xalıq Borshitaw dep ataydı. Ol A'miudarya ha'm eski Akshadarya deltalarının' arasında Aral tenizinen qubla bagıtta jaylasqan ustirtlik.

Beltauldı kuraushi ushlemshi da'wir teniz shogindileri ustirtликтin jer betine jakın jaylasqan. Jer betinin du'zilisi ustirtlik turinde bolg'an menen de onın' tegis relefin uakıtsha agatug'ın bir neshshe saylar ha'm gaz qatar bolıp dizbeklesip jaylasqan uyınshilik-uyınshilik kumlar a'deuir buzıp korsetedi. Ha'reket etiwshi qum dizbeklerinde ha'r jer, ha'r jerde korinedi. Beltaw ustirtliginde xa'dden tıskarı tegis ayırım bo'lek maydanları da jiyy ushıratamız.

Olardıń beti tortınshi da'wirdegi unırau kubılıs na'tiyjesinde payda bolg'an allyuvial sho'gindiler menen jabılğan. Biraq bul shogindiler sho'l klimatı sharayatında juda' kalın katlam payda etpegen. Sonlıqtanda Beltaudagı u'shinshi da'wir teniz shogindileri geypara jerlerinde jerdin' betinde ushıraydı.

Beltaw ustirtliginin teniz betinen biyikligi 120-145 metr arasında. Onın' en' biyik to'beleri qubla-batıs bo'liminde jaylasqan. Beltaudın' janbauırları barlıq ta'replerinde birgelki emes, a'deuir tik janbauırları onın' qubla ha'm batıs ta'replerinde al arqa ha'm shıg'ıs janbauırları kıya jaylasqan.

Kardıń erigen suwları ha'm jawın-shashınlar uakıtta agatug'ın saylardı payda etip. Olar Beltaudın' eteklerine ha'r jılı ko'p mug'darda sazlı taw jınıslarına alıp keledi. Uzak jıllar dawamındagı saylardın' jumısı na'tiyjesinde Beltaudın' eteklerinde onı 500 metrge jetetug'ın prolyuvial shogindiler payda bolg'an.

Ba'ha'rde Beltaudın' ko'pshilik bo'legi tınık jasıl renge boyaladı. Lala kızgaldaklar o'zinin' gozzal korinisi ha'm sulıulıg'ı menen kozdin' jawın aladı. Biraq ıgıllılıqtın jetpeui na'tiyjesinen jaz ma'wsimi baslanıwdan-ak ha'mme ot-shop quwrap ba'ha'rgi gozzallıq o'tmishine aylanadı.

Ha'zirgi uakıtları Beltaudın' ayırım bo'lekleri jergilikli diyxanlar ta'repinen o'zlestirilgen. To'besiktin baurayında jaylasqan Kara teren kolinen kudiretli nasoslar

menen suw alıp to'leshiktin tegis ha'm o'nimdar bo'lekleri diyxanshılıqta paydalanılmakta.

Taxtakopir rayonının aymag'ı Turan oypatlıg'ının ajıralmas bir bo'legi bolıp, onın orta bo'leginde jaylasqan. A'yyemgi qurg'aqlıqtın payda bolıw da'wirinen baslap-ak jerdin' beti juuılıu protsessine ushırap a'ste akırın jemirilip, unırap tegislene baslagan. Ha'zirgi uakıtlarıda samal a'roziyası sebepli tegisleniw dawam etpekte.

Taxtakopir rayonının aymag'ı geologiyalıq du'zilisi, onın rawajlanıw tariyxı ayırım geologiyalıq da'wirlerdegi tek o'zine g'ana ta'n bolg'an geoximiyalıq o'zgerisler ha'r tu'rli kazılma baylıqlardıń ju'zege keliwine mu'mkinshilik bergen.

Ga'rezsizliktin keyingi jılları Taxtakopir rayonının batıs ta'replerinde neft ha'm gax ka'nleri tabıldı, bul ka'nler sanaatlıq a'xmiyetke iye bolıwı da mu'mkin.

Mineral duzlar Sarınık koli, Makpal kol, Atakol ha'm basqada keuip kalgan kollerdin' ultanında ken' tarqalg'an.

Beltauda xa'k tas, gips, por, glouponitli kumlar, kaolin saz ılayları, mergel ha'm qum taslardın' u'lken korları bar.

Paleogen ha'm por jatqızıqları arasında toplang'an artezian suwları xalıq xojalıg'ında u'lken a'xmiyetke iye bolmakta.

Taxtakopir rayonında ha'r kıylı shiyki zat korlarının' ashılıwı bul rayonda sanaatlı bagdarda rawajlandırıwga ken' mu'mkinshilikler jaratıp beredi.

Klimat ha'm jer suw resursları awıl xojalıg'ın tu'rli bagdarda rawajlandırıw ushın xızmet etedi. Taxtakopir rayonında ta'biyiy ıgallanıw kubılısı og'ada az, bul koldan suwg'arıw arqalı awıl xojalıq eginlerinin' ıgallıqqa degen kemisin tolıqtırıwı ha'm terminallıq resurslardın' a'deir tolıq ratsionallı paydalanıwga imkaniyat beredi.

Sebebi, jıl boylıq jıllı kunlerdin' sanı, hawanın' temperaturası ha'm ıgalıg'ı, na'tiyjeli temperatural jıyındısı, jawın-shashın mug'darı, samaldın' kushi ha'm bagıtı ha'm basqada koplegen faktorlar ma'deniy osimliklerdin' normal osip rawajlanıwı ushın, sonday-ak awıl xojalıq jumısların o'z uaktında ha'm sapalı jurgiziw ushın u'lken a'xmiyetke yie.

Taxtako'pir rayonında birden-bir suw deregi A'miudaryanın' toyınıwshı Kızketken kanalının' bir salası bolg'an Quwanışjarma kanalı bolıp rayonnın' barlıq xalıq xojalıq kompleksinin rawajlanıwı da'rejesin anıqlaydı.

Jer astı suwlarının' jaylasıwında da o'zine ta'n geypara ozgeshelikleri seziledi. Sonday-ak, releftin xa'dden tıskarı tegis ekenligi, jer betindegi shogindin'in mexanikalıq kuramı ha'm jer usti suwlarının' jaylasıwı ozgeshelikleri onı anıqlawshı jag'day bolıp esaplanadı. Xakiykatında da, aymaqtın sho'l klimatı sharayatında jıllıq jawın-shashın mug'darının' xa'dden tıskarı azlıg'ınan jer astı suwlarının' tolısıwı ushın ko'p mug'darda suw bere almaydı.

Rayonnın' A'miudarya deltasında jaylasqan jerlerinde jer astı suwlarının' ka'ddi 4,5-5 metr terenlikte jaylasqan.

Al, arqa-shıg'ısındagı diyxanshılıq ushın ele tolıq o'zlestirilmey atırg'an Akshadarya deltasında jer astı suwlarının' ka'ddi 12-17 m terenlikte ushıraydı. Sonday-ak ha'zirgi uakıtka shekem diyxanshılıq ushın o'zlestirilmegen Taxtako'pir rayonındagı Turkmenkırılğan qum massivinde de jer astı suwları a'deuir terende jaylasqan. (6-10m)

Rayonnın' diyxanshılıq maqsetinde paydalanbay atırg'an jerlerinde jer astı suwlarının' ka'ddi jıl dawamında birgelki boladı. Al, diyxanshılıq penen ba'nt bolg'an maydanlarda jer astı suwlarının' ka'ddi jaz aylarında a'deuir koterilip, kısta olar pa'seyip ketedi.

Juwmaqlastırıp aytkanda Taxtako'pir rayonının' ta'biyatı ha'm ta'biyiy resursları xalıq xojalıg'ında paydalanıw ushın u'lken a'xmiyetke iye bolıp bul aymaqta azıq-aukat, kúrilis materialları ha'm ximiya sanaatı ushın rawajlanıw mu'mkinshiliklerin beredi.

Sonın' menen birge awıl xojalıg'ının' diyxanshılıq, sharwashılıq ha'm balıqshılıq tarawlarının' rawajlandırıw ushın ta'biyiy sharayatlarga iye. Biraq 2000, 2001 jılları suwdın' keskin azayıp ketiwi salıgershilik, paxtashılıq, karakolshilik, balıqshılıq ha'm basqa da tarawlarda jetistiriletug'ın o'nimnin keskin to'menlep ketiwine alıp keldi.

Awıl xojalıg'ı tarawı rayonda xalıq xojalıg'ının' tiykargı tarawı bolg'anlıqtan- bul tarawda ju'z bergen dagdarıs barlıq tarawlarga o'zinin' unamsız ta'sirin tiygizdi. A'sirese, song'ı eki jılda jergilikli xalıqtın qon'sılas ma'mleketlerge ha'm paytaxtkı karap koshiwi xojalıq tarmaklarında koplegen mashqalalardı payda etpekte.

1.2. Geologiyalıq du'zilisi ha'm relifi

Rayon aymag'ı tiykarınan tegislikten ibarat. Onı tek suwg'arıw tarmaqları ırashları, ayırım uchastkalalarda qumlı aymaqlar quramalaştıradı. Aymaqtın' absolyut biyikligi qublada 70 metrden arqada 53-55 metrge deyin pa'seyedi. Tek rayonnın' Qusxanataw u'stirtliginde absolyut ba'lentlik 100 metrden (138 metr) asadı. Aymaqtın' qiyalıg'ı respublikanın' barlıq aymaqları sıyaqlı ha'r kilometrge 11-15 sm di quraydı.

Rayon aymag'ı Turan plitası u'stinde A'miwda'ryanın' alıp kelgen jatqızıqları payda etken tegislikte jaylasqan. Onın' payda bolıwında jas to'rtlemshi ha'm onnan a'yyemgi bolg'an u'shlemshi da'wir jatqızıqları u'lken rol oynaydı.

Samanov J. ha'm tag'ı basqalardın' (1972 j) „Geologiya i poleznie iskopaemie Karakalpakii" degen miynetinde bul rayon „ha'reketshen' platforma" dep qaraladı. Onın' rawajlanıwında: orta triastın' to'mengi miogen da'wirinde sho'giw tendentsiyası, al neogen, to'rtlemshi da'wirde ko'teriliwde bastan keshirmekte, bizin' jumısımız ushin en' a'hmiyetlisi bul aymaqtın' to'rtlewshi da'wirdegi tariyxı bolıp esaplanadı.

Sebebi, usı da'wirde aymaqtın' ha'zirgi zaman tabiyg'ıy kompleksleri ju'zege kelgen. Tu'slik Aral boyında to'rtlemshi da'wir jatqızıqları juwılğan, jemirilgen, neogen, paleogen, por ha'm paleozoy jatqızıqları u'stinde qalın' bir tutas qatlam payda etip, olar Amudarya deltasında 50-70 metrden qalınlıqqa iye (Samanov ha'm t.b. 1972). Jası jag'ınan bul jatqızıqlar a'yyemgi to'rtlemshi ha'm onnan jas jınıslardan turadı. Olardın' astında u'shlemshi ha'm onnan buring'ı da'wirlerdin' jatqızıqları jatadı. Shımbay rayonının' aymag'ı A'miwda'rya suwları payda etken jan'a allyuvial, sonday-aq en' pa's orınlarda ko'l jatqızıqlarınan payda bolg'anlıg'ı ko'plegen alımlar ta'repinen da'lillengen (Popov h.t.b., Lopatin h.t.b., Akulov, h.t.b.). İzertleniwshi aymaq A'miwda'ryanın' ha'zirgi deltasının' arqa bo'limin ha'm azıkem maydanda Qızılqum bo'limin o'z ishine aladı. Sonday-aq ayırım orınlarda neogen ha'm paleogen da'wiri jatqızıqlarında ushırasadı (Qusxanataw to'beshiği).

Bul uchastka to'rtlemshi da'wirdin' joqarı ha'm ha'zirgi bo'liminde payda bolg'an. Bulardın' ishinde bizge en' a'hmiyetlisi A'miwda'rya payda etken allyuvial jatqızıqlar

bolip esaplanadı. Olardın' aymaqta payda bolıwı, quramı ha'm tarqalıwının' baslı sebebi darya suwının' ag'ısının' bag'darına yamasa a'yyemgi deltalıq tarmaqlar ha'm olardın' o'zgeriwlerine baylanıslı bolip keledi. Darya tarmaqları an'g'arlarında ha'm og'an jaqın aymaqlarda u'lken da'nesheli jınıslar, qumlar ha'm qumlı (supes) al darya tarmag'ınan uzaqlasqan sayın jınıslar maydalanıp baradı ha'm bul jerlerde qumlaq (suglinok) ha'm saz ılay (glina)lardan turatug'ın jatqızıqlar jatqızıladı.

A.Orazbaev (2002 j.) bul aymaqta Qızketken-Shımbay deltasın ajıratıp, Shımbay rayonı aymag'ın tolıg'ı menen usı deltag'a kirgizgen. Onın' da'lillewınshe delta basınan ayag'ına barg'an sayın jatqızıqlardın' litologiyalıq quramında mayda da'neshelerdin' mug'darı artıp baradı ha'm shorlasıw da'rejeside quramalasadı. Delta basında jer astı suwların' tipi sulfat-gidrokarbonat bolsa, ayag'ında ol xlorid-sulfatlı, sulfat-xloridli, ha'tteki natriyli quramg'a o'tedi eken.

U'yrenip atırg'an rayonnnın' aymag'ı tariyxıy da'wirlerde da'rya tarmaqları allyuvial jatqızıqları menen qaplang'an bolıp, ayırım orınlarda onın' u'stindegı jatqızıqlar antropogen ha'm eol kelip shıg'ıwg'a iye. Joqarı bo'limde aymaqtın' A'miwdarya deltasının' arqadag'ı quyar jerinde jaylasqanlıg'ı ha'm litologiyalıq jaqtan alyuvial deltanın' jatqızıqlardan turatug'ının' ayıp o'tken edik. Olardın' ishinde A'miwda'rya deltasında, to'mendegidey genetikalıq tipleri tarqalg'an an'g'arlardın' jatqızıqları (ruslovie otlojenie); qayırılıq jatqızıqlar (poymennie otlojenie), o'zgeriwshen' salalar jatqızıqları (otlojeniya blujdayushix protokov) ha'm ko'l jatqızıqlarınan (ozernie otlojeniya) turadı (Popov h.t.b., 1960, Lopatin h.t.b., 1960, Rogov 1959, 1968, Akulov 1959, 1960, Samanov xa'm t.b. 1972, h.t.b.),

Shımbay rayonı aymag'ının' topıraq razrezlerin analizlew tiykarında bul rayonda litologiyalıq quramı boyınsha ju'da' quramalı ekenligin ko'riwge boladı. Olardan ko'milip qalg'an an'g'arlıq jatqızıqlar, darya jayılları ha'm ko'llerdin' sonday-aq, ko'milip qalg'an eol jatqızıqlardı (qumlar) mısıl etip ko'rsetsek boladı.

Shımbay rayonının' relefi tegisliklerden ibarat bolıp, ol suwg'arıw tarmaqları ha'm kollektor ırashları menen quramalasqan. Olardıq ırashları, a'sirese suug'arıw tarmaqları

a'tirapınan birqansha ba'lentte jaylasqan. Olardın' salıstırmalı biyikligi 1-3 metrge deyin jetedi. Bul na'rse olardın' komandalıq da'rejege iye bolıp, suwg'arıwda qolaylılıq jaratsa, jer astı suwlarının' ko'teriliwine unamlı ta'sir etedi.

Ulıwma rayonnıń' relef sharayatı suwg'arıw tarmakların, kollektor-drenaj sistemaların qurıw, jollar ha'm basqada qurılıslar (turaq jay, sanaat ka'rxanaları h.t.b.), egislik maydanlardı jobalastırıw ha'm olardı tegislew jumısların jen'illestiredi, yag'nıy bul jumıslarg'a jumсалatug'ın qarjının' az bolıwın ta'miynleydi. Biraq bunday sharayat awıl xojalıq egislik maydanlarının' jer astı suwının' ag'ımının' bolmawı na'tiyjesinde meliorativlik halatının' jamanlasıwına alıp keledi. Sonlıqtan awıl xojalıg'ı maydanlarında tig'ız kollektor-drenaj tarmaqların qurıw kerek boldı. Bul jumıslar aytarlıqtay qarjı talap etedi. Demek, releftin' ju'da' tegis bolıwı bir ta'repten payda bolsa eknishi ta'repten (awıl xojalıg'ı ushın) aytarlıq zıyanında bar eken.

Rayon aymag'ında buring'ı da'wirde relefti o'zgertiwshi faktor ta'biyiy ta'sirler bolsa, ha'zirgi waqıtta relefti o'zgertiwshi tiykarg'ı ku'sh antropogen ta'sirler bolıp qaldı. Ta'biyiy relef payda etiwshi faktorlardan qumlı uchastkalarda eol qubılıslardı ko'rsetiwge boladı. Olar rayonnıń' Tu'rkmén qırılǵ'an qumı ha'm Qusxanataw aymaqlarında ushırasadı. Basqa orınlarda relefti quramalastırıwshı ha'm a'piwayılastırıwshı ku'sh adamnıń' xojalıq iskerligi bolıp qalmaqta.

Antropogen relef payda bolıw ba'rinen de burın irrigatsiya ha'm izeykesh drenaj tarmaqları, jerlerdi o'zlestiriw protsessinde ayqın ko'rinedi. Suwg'arıw tarmaqları ishinde magistral ha'm xojalıq aralıq kanallar qorshag'an aymaqtan 1-3 metr biyik bolıp keledi. Ju'da' tegis aymaqtı bunday o'zgesheliktin' o'zide zatların' geologiyalıq aynalıwında aytarlıqtay rol oynaydı.

Rayon aymag'ındag'ı jer astı qazılma baylıqlarg'a kelsek ayırım ximiyalıq ha'm qurılıs materialları sanaatı shiyki zatları bar. Shımbay rayonnıń' arqa batisında Qusxanataw u'stirtligi jaylasqan. Onın' ulıwma maydanı 20 km². Qusxana tawda glauber duzı (zapası 900 mın' tonna), bentonit ılaylar, glaukanit ta'biyiy baylıqları bar. Sonday-aq ko'l jatqızıqları tarqalg'an bolıp, orınlarda tas gerbish ushın ta'biyiy shiyki zat-ılay alınadı.

Ha'zirgi olardan ılaylar alınıp, Shımbayda gerbish zavodında tas gerbishke aylandırılıp, qurılısta paydalanılmaqta. Basqa qazılma baylıqlar zapası anıqlang'anlıg'ı menen, olar ele sanaatta yaki basqa xalıq xojalıq tarawlarda paydalanıp atırg'an joq.

Rayonda ta'biyy jer astı baylıqlardın' ko'lemli zapasları keleshekte qurılıs ha'm ximiya sanaatın rawajlandırıwg'a imkaniyat jaratadı. Olardan birinshi na'wbette respublikamızda ken' qollanılatug'ın, awıl-xojalıq eginleri ushın za'ru'r bolg'an ammoniy sulfat, kaliy duzı ha'm glaukanit sıyaqlı mineral to'ginler alıw mu'mkinshilikleri bar.

Bulardan basqa rayon aymag'ında bir neshe shıpalı mineral, suwlar shıg'atug'ın orınlar bar. Olardan en' a'hmiyetlisi Taza jol MPJ aymag'ındag'ı „Issı bulaq" sanatoriyasında shıpalı jer astı mineral suwları menen kesellengen adamlar emlenip atır. Bul sanatoriyag'a tek respublikamızdan g'ana emes, al O'zbekstannın' ko'plegen orınlarınan adamlar jollama menen kelip, emlenip ketpekte.

1.3. Klimatlıq sharayatı ha'm resursları

Qaraqalpaqstan Respublikasının', sonın' ishinde Shımbay rayonının' klimatı geografıyalıq jaylasqan ornı boyınsha arqa yarım shardın' ortasha klimat poyasına tuwra keledi. Rayon Jer Orta ten'izi, Qırım yarım atawı, Kavkaz aldı respublikaları menen birdey ken'likte jaylasqan. Biraq, rayon aymag'ı basqa joqarıdag'ı atı atalg'an regionlardan o'zinin' klimatının', kontinentallıg'ı menen ajıralıp turadı, Jazı og'ada ıssı ha'm qurg'aq, qısı bolsa salıstırma suwıq, atmosferalıq jawın-shashın mug'darı og'ada az bolıp keledi.

Atmosferadan tu'setug'ın jawın-shashın mug'darına qarag'anda puwlanıwshılıq 10-15 esege ko'p (Babushkin, 1959, Matmuratov, 1989).

Rayon klimatının' keskin kontinental bolıwına, onın' aymag'ının' ıg'allılıq ha'm jıllılıq alıp keliwshi Atlantika okeanına uzaqta bolıwı, Evraziya materigindegi iri sho'ller bolg'an Qaraqum, Qızılqum, U'stirt ha'm Aral boyı sho'listanının' aralıg'ında ortasında jaylasıwı sebepshi boladı. Rayong'a, a'sirese Qızılqumnın' ta'siri ju'da' u'lken. Sebebi rayon Qızılqum menen kontakt zonada jaylasqan.

Shimbay rayonının' aymag'ı arqadan ashıq bolg'anlıg'ı sebepli qıs, ba'ha'r ha'm gu'z aylarında Arqa Muz okeanının ha'm Sibirden ag'ıp keliwshi suwıq hawa massaları toqtawsız kirip keliwine, suwıq hawa massaları o'zi menen birge ba'ha'rde kesh ha'm gu'zde erte suwıq alıp keledi. Bunın' na'tiyjesinde awıl-xojalıg'ı eginlerine aytarlıqtay zıyan tiyedi.

Awıl xojalıg'ı ushın klimat sharayatlardı ju'da' a'hmiyetli rol oynaydı. Sebebi ta'biyiy o'simliklerdin' ha'm awıl xojalıq eginleri vegetatsiyası ushın kerekli bolg'an - hawanın' temperaturası, ıg'allıg'ı, effektiv temperaturanın' jıynag'ı a'hmiyetli bolıp esaplanadı.

İzertleniwshi rayon klimatı respublikanın' klimatına uqsap o'zinin' kontinentallıg'ı ha'm u'lken materiktin' orayında jaylasıwına baylanıslı ju'da' qurg'aqlıg'ı menen ajralıp turadı. Onın' kontinentallıg'ı meteorologiyalıq elementlerdin' sutkalıq ha'm jıl dawamında u'lken temperaturalıq amplitudag'a iye bolıwı menen tu'sindiriledi. Jıldın' ıssı da'wirinde jawın-shashınlar ju'da' az jawıwına baylanıslı hawa ju'da' qurg'aq boladı. Jawın-shashınlardıń ortasha jıllıq mug'darı 100 mm a'tırıpında. Jıllıq jawın-shashınlardıń tiykarg'ı bo'limi qıs, ba'ha'r da'wirine tuwra kelip, al jaz aylarında barlıg'ı bolıp, jawın-shashınlardıń 10-15 % ti g'ana tuwra keledi.

U'yrenilip atırg'an aymaqta qıs da'wirinin' ju'da' turaqsız bolıwı, al jaz da'wirinin' salıstırma tu'rdegi turaqlılıg'ı menensıpatlanadı.

Bul jaz da'wirinde atmosfera aylanısına, al qıs da'wirinin' turaqsızlıg'ı ha'm jawın-shashınlardıń tiykarg'ı bo'legi usı da'wirge tuwra keliwi atmosferanın' ken' tsiklonlıq xızmetine baylanıslı (Babushkin, 1959; Matmuratov, 1989). Jaz da'wirinde bolsa atmosfera hawa massalarının' qurg'aq, ıssı ha'm turaqlı bolıwı, olardıń qattı qızg'an qonıslas sho'listanlar ha'm İran tawlıqları u'stinen keliwine baylanıslı,

Rayonnın' klimatlıq sıpatlamasın beriwde olar tolıq bolıwı ushın Shimbay meteostantsiyasının' mag'lıwmatlarınan basqa qon'sılas meteostantsiyaları mag'lıwmatlarında paydalanıldı (1-6-kesteler),

Aymaqta suwıq da'wirdin' ko'rsetkishleri basqa qon'sılas aymaqlarg'a qarag'anda

birqansha o'zgesheliklarga iye. Yanvar ayının' ortasha temperaturasi $-5,5^{\circ}\text{S}$ qa ten'. Bul ko'rsetkish Qon'irat ($-5,6^{\circ}\text{S}$), No'kis ($-5,0^{\circ}\text{S}$) meteostantsiyalari menen derlik pariqlilmaydi. Biraq usi kenlikte joylasqan Qaraqalpaqstan U'stiri (Jasliq, $-7,5^{\circ}\text{S}$), Qaraqalpaqstan Qizilqumi (Shabanqazg'an $-8,2^{\circ}\text{S}$) meteostantsiyalari salistirg'anda $2-2,7^{\circ}\text{S}$ g'a joqari ekenligi ko'remiz (1-keste).

Bunun' tiykarg'i sebebi J.Ma'tmuratovtin' (1989) da'lillewinshe deltada suw ju'zesinin' aytarliqtay ko'p maydandi iyeleytug'inlig'i ha'm Aral ten'izinin' jaqinlig'i menen tu'sindiriledi.

Ba'ha'r aylarında bolsa, Shimbay aymag'ında hawanın' temperaturasi o'zinin' ken'liginde qublada meteostantsiyalarg'a salistirg'anda birqansha pa's ekenligin ($0,7-1,2^{\circ}\text{S}$) bayqaymiz. Hawa temperaturasiın' pa's bolıwı arqa-shıg'ıstan keliwshi suwıq hawa massalarinin' ta'siri bolıp esaplanadı.

Jaz ma'wsiminin' basında hawa temperaturasi joqarıdag'i meteostantsiyalarg'a salistirg'anda bir qansha pa's bolıwına qaramastan iyul ayının' ortasha temperaturasi Shimbayda bir qansha joqari ($26,9^{\circ}\text{S}$) bolıwı menen ajiralıp turadı, biraq solay bolıwına qaramastan, No'kis, Jasliq ha'm Shabanqazg'ang'a salistirg'anda bir qansha to'menirek ($1-2$ -keste).

Jıldın' ortasha temperaturasi Shimbayda $10,9^{\circ}\text{S}$ nı quraydı. Bul No'kiske salistirg'anda $0,7^{\circ}\text{S}$ qa pa's bolsa, Jasliqqa salistirg'anda $1,3^{\circ}\text{S}$ joqari ekenligin ko'remiz.

1-keste

Hawanın' ortasha aylıq ha'm ortasha jıllıq temperaturasi, ($^{\circ}\text{S}$) (Materialı po izmenchivosti

klimate Priaralya, T., 1994)

Meteo- stantsiyalar	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	jıl	am- plitu da
Moynaq	5,7	5,6	0,4	9,7	8,3	23,9	26,7	25,0	19,1	10,6	3,1	-2,7	10,2	32,4
Qon'irat	5,6	4,0	2,4	12,1	9,8	24,4	26,5	24,4	18,2	10,1	2,5	-3,1	10,6	32,1
Shimbay	5,3	3,7	2,7	12,6	0,1	25,0	26,9	24,5	18,1	10,1	2,8	-3,2	10,9	32,2

No'kis	5,0	3,3	3,9	13,3	1,0	26,0	28,0	25,4	19,1	10,8	3,0	-2,9	11,6	33,0
Jasliq	7,5	6,8	0,2	10,4	8,7	24,2	27,1	24,8	17,9	8,5	1,3	-3,3	9,6	34,6
Chabanqazg'an	8,2	6,0	2,2	13,0	0,7	26,0	28,6	25,9	19,0	9,5	1,4	-4,7	10,6	36,8

Hawa temperaturasiyining jilliq amplitudasi aymaqta 32,2°S-ni quraydi. Onin' shaması Qon'iratqa salıstırg'anda birdey, al No'kiske salıstırg'anda 0,9°Sg'a, Jaslıqqa salıstırg'anda 1,5°S ga, Shabanqazg'ang'a salıstırg'ada 4,6°S az ekenligine guwa bolamız. Shımbay ha'm Qon'iratta hawa temperaturasi amplitudasinin' pa's bolıwı bul meteostantsiyalarinin' diyxansılıq zonasinin' ishinde jaylasqanlig'ına baylanisli bolsa kerek.

Hawa temperaturasiyining absolyut minimumı -31°S, al absolyut maksimumı +42°S g'a jetedi, yag'nıy absolyut amplituda ko'rsetkishı 73°S nı quraydi. Bul ko'rsetkish U'stirt ha'm Qızılqumda jaylasqan meteostantsiyalarga qarag'anda bir qansha pa's, bolıwına qaramastan hawa temperaturasiyining bunday ayırmashılıg'ı O'zbekstannın' basqa aymaqlarında ta'kirarlanbaydı ha'm aymaq klimatının' aytarlıqtay joqarı kontinentallıq da'rejesin ko'rsetedi.

Keyingi da'wirde rayon aymag'ında antropogen ta'sirlerdin' ku'sheyiwi na'tiyjesinde u'lken o'zgerisler ju'z bermekte. Bul protsessler na'tiyjesinde aymaqtın' klimatlıq sharayati keskin o'zgeriske ushirag'anlig'in ko'riwimizge boladı. Klimattın' o'zgeriske ushirawının' tiykarg'ı sebebi Aral ten'izinin' 1960-jıldan keyingi da'wirde qa'ddinin' pa'seyiwi ha'm suw mug'darinin' keskin azayıwı boldı. Aral ten'izi Tu'slik Aral boyı regionı ushın klimattı retlestiriwshi retinde qaralatug'in edi. Onın' suwının' ko'leminin' azayıwı, da'slep ten'izdin' ta'sirinin' azayıwı, al ha'zirgi da'wirde bolsa pu'tkilley joq ekenligin ko'riwimizge boladı. Bunı biz meteostantsiyalardin' mag'lıwmatlarınan ko'riwimizge boladı (2,4,6-kesteler).

Hawanın' keyingi jıllardag'ı (1961-2008 jj.) ortasha aylıq ha'm jilliq temperaturasiyın

Aral ten'izi qa'ddi turakdi da'wir (1941-60 jj.) menen salıstırsaq, ba'ha'r ha'm jaz aylarında birqansha joqarılaga'nlıg'ın, gu'z aylarında pa'seygenligin, qıs aylarında aytarlıqtay o'zgeriske ushıramag'nlıg'ın ko'remiz. Ba'ha'r aylarında ortasha temperaturalar 0,7-1,5°S g'a, jaz aylarında 1,0-1,8°S g'a, gu'z aylarında 0,3-0,9°S joqarılaga'nlıg'ına guwa bolamız. Bul Aral ten'izinin' Shımbay rayonu aymag'ına tikkeley ta'sir etip, onın' klimatlıq sharayatın jumsartıp turıwshı faktor ekenligin ayqın ko'rsetedi. Bul faktor bizden aldın da ko'plegen alımlar ha'm izertlewshiler ta'repinen aytlıg'an edi. Ayırım avtorlar ta'repinen meteorologiyalıq elementlerdegi o'zgerisler tek g'ana antropogen kelip shıg'ıwg'a iye emes, al globalıq hawa tsirkulyatsiyasına baylanıslı degen pikirlerde ayılmaqta (Chub, 2000).

2-keste

Shımbay meteostantsiyasında hawa temperaturasının
ortasha aylıq ha'm ortasha jıllıq mug'darı, °S
(Materialı po izmenchivosti klimata Priaralya, T., 1994 j.)

Jıllar	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Jıl
1991	-4,2	-4,1	2,4	15,7	19,7	26,2	27,5	24,5	18,9	13	4,6	-1,6	12
1995	0	-0,1	3,6	17,2	0,8	26,5	29	27,1	18,8	10,6	7,2	-4,1	13
1996	-10,1	-6	-0,3	10,4	1,2	27	28,5	24,2	18,9	10,9	1,5	0,5	10,5
1997	3,1	-2,6	6,5	16,3	1,5	27,6	28,2	25,1	18,7	16,3	0,3	-4,2	126
2000	-8,5	-3,2	1,1	14	0	27,9	29,1	26,7	18,9	10,5	3	-1,7	11,6
2005	-2,3	4,1	2,8	13,4	9,9	25,2	27,3	27,5	18,7	13,6	2	0,6	13,2
2008	-3,9	0,8	5,2	18,8	0,3	25,6	28	27,6	18,6	7,6	0,7	-0,2	12,4
1941-60	-5,4	-3,8	2,3	11,8	9,7	23,9	25,7	23,8	17,6	9,9	2,2	-4,9	10,2
1961-1970	-5,7	-3,6	3,9	12,3	0,5	24,5	26,6	24,2	17,7	9,5	3,3	-3,0	10,8
1971-1980	-7,7	-5,5	2,8	13,2	0,5	25,4	27,3	24,1	18,6	10,0	3,8	-1,8	10,8
1981-90				13,4		25,8	28,1				2,9		11,5

	-3,3	-3,5	2,8		0,4			25,2	18,6	9,9		-2,5	
1991-2008	-4,6	-2,2	,8	14,4	0,1	26,3	27,9	25,6	18,5	11,4	2,5	-2,0	11,8
Ko'p jil- lıq	-5,3	-3,7	2,7	12,6	0,1	25,0	26,9	24,5	18,1	10,1	2,8	-3,2	10,9

U'yrenilip atirg'an aymaqtın' hawasının' absolyut ıg'allıg'ı hawa temperaturası rejimine uqsap, onın' joqarı ko'rsetkishleri jıllı da'wirge, al pa's ko'rsetkishleri bolsa suwıq da'wirge tuwra keledi. Qıs aylarında onın' shaması (yanvar) 3,7-4,3 mm g'a ted. Onın' jaz aylardag'ı (iyul) 16,7-20,0 mm jetedi. Biraq ıg'allıq jetispewshiligi a'sirese jaz aylarında keskin seziledi (3-keste).

O'simlik ha'm awıl xojalıq eginleri ushın en' a'hmiyetlisi hawa ıg'allıg'ının' defitsiti yamasa hawanın' toyınıwının' jetispewshiligi bolıp esaplanadı. Onın' jetispewshililigi Moynaqta 17,1 mm, Shımbayda 18,2 mm ha'm No'kiste 23,6 mm g'a ten' boladı. Bunnan ıg'allıq jetispewshilik Shımbayda Moynaqqa salıstırg'anda biraz (1,1 mm) pa's ekenligi, No'kiske salıstırg'anda biraz (5,1 mm) joqarı ekenligin ko'remiz (3-keste).

Meteostantsiyalar boyınsha hawanın' absolyut ıg'allıg'ı, (O'zR Gidromet basqarması mag'lıwmatı)

3-keste (mm da)

Meteostan- tsiyalar	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	jıl
Moynaq	3,7	3,9	5,0	7,9	12,4	16,7	20,0	19,3	14,3	9,2	6,0	4,3	10,3
Qon'irat	3,6	3,9	4,9	7,4	10,6	14,9	17,7	16,7	12,0	7,5	4,9	3,5	9,0
Shımbay	3,6	4,0	5,1	7,4	10,4	14,0	16,9	15,5	11,4	7,2	4,7	3,9	8,7

No'kis	3,8	4,2	5,3	7,2	9,8	12,6	15,4	14,6	10,6	7,0	4,7	3,0	8,3
Jasliq	3,4	3,5	4,4	6,2	8,6	10,6	12,2	11,8	9,0	6,7	4,6	3,8	7,1
Chabanqazg'a n	3,6	4,1	4,6	6,4	7,9	9,6	10,6	10,9	7,6	5,7	4,3	3,4	5,6

Hawanın' salıstırma ıg'allılıg'ı kerisinshe jıldın' ha'm sutkanın' salqın da'wirinde joqarı bolıp, al jıllı da'wirinde onın' ko'rsetkishleri aytarlıqtay pa's boladı. Qıs aylarında (dekabr-fevral) hawanın' salıstırma ıg'allılıg'ı Shımbayda 73-77 %-ti quraydı, al jaz aylarında 47-50 %-ke deyin to'menleydi.

Keyingi jılları hawanın' salıstırma ıg'allılıq da'rejesinde de biraz ayırmashılıqlar bar bolıp, ol jıldın' jıllı da'wirinde baqlanadı. Aral ten'izinin' qa'ddi pa'seyip barıwı, deltadag'ı ko'llerdin' ko'pshiliginin' qurıp qalıwı, deltaıq gidromorf landshaftlardın' avtomorflasıw bagdarında rawajlanıwı hawanın' salıstırma ıg'allılıg'ına da ta'sir jasadı. Shımbayda bul o'zgerisler tek jaz aylarında seziledi. Jaz aylarında keyingi on jıllıqta hawanın' salıstırma ıg'allılıg'ı burıng'ı da'wirge salıstırğ'anda 10-15 %-ke pa'seygen bolsa, basqa ma'wsimlerde bunday u'lken o'zgerisler sezbeymiz. Bul jazdan basqa ma'wsimlerde keyingi da'wirde atmosfera jawın-shashınların' birqansha ko'beygenligine baylanışlı bolıwıda mu'mkin.

4-keste

Shımbay meteostantsiyasında hawanın' salıstırma ıg'allılıg'ı, (%)
(Materialı po izmenchivosti klimata Priaralya, T., 1994 j., Shımbay meteostantsiyası
mag'lıwmatı)

Jıl	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	jıl
1991	75	74	66	56	54	56	46	52	46	54	77	82	61,5
1992						53	38		46				58

	83	81	68	61	58			44		46	53	64	
1993	61	54	48	40	48	40	45	45	46	48	70	72	51
1994	70	55	58	38	38	38	41	42	42	51	69	67	51
1995	65	61	51	27	33	32	36	39	45	50	57	66	47
1996	69	65	64	61	41	32	30	34	45	51	57	58	51
1997	63	62	62	51	46	28	24	35	45	46	52	57	48
2000	71	77	70	49	36	29	24	30	44	51	52	63	50,5
2005	67	71	57	50	52	51	60	59	59	66	82	83	63
2008	83	72	58	54	53	54	56	54	60	67	60	77	67
1941-60	81	78	71	57	48	50	53	58	61	64	71	80	65
1961- 1970	77	75	69	59	50	47	50	53	56	60	67	77	61
1971- 1980	76	71	66	57	48	46	47	50	52	60	70	78	60
1981-90	76	72	69	55	50	49	48	50	52	59	69	76	60
1991- 2008	71	67	60	48	46	41	40	43	48	53	63	69	54

Ko'p jil- lıq	77	73,3	7,5	6,3	48	47,3	50	3,3	55	60	68	6,7	61
------------------	----	------	-----	-----	----	------	----	-----	----	----	----	-----	----

Sonday-aq jıldın' jıllı ha'm suwıq da'wirlerinde, sutkanın' ha'r qıylı waqıtlarında salıstırma ıg'allılıq ko'rsetkishleri bir-birinen ulken parıq qıladı. Bul na'rse a'sirese jaz aylarında (iyun-avgust) ayqın seziledi. Qıs ma'wsiminde hawanın' salıstırma ıg'allıg'ı barlıq aylarda 80% do'geresinde bolıp, salıstırma joqarılıg'ı menen ajıralıp turadı.

5-keste

Hawanın' sutka ha'm jıldın' ha'r qıylı saatlarındag'ı ortasha ıg'allıg'ı, (%)

(Matmuratov J., 1989)

Meteostan- tsiyalar	Yanvar					İyul				
	Saatlar					Saatlar				
	17	13	19	1	Ortasha sutkalık	7	13	19	1	Ortasha sutkalık
Moynaq	86	77	84	85	83	62	46	56	70	58
Qonırat	86	70	80	85	80	64	33	50	76	56
Shımbay	87	69	81	85	80	62	31	45	74	53
Nokis	86	71	79	84	80	54	28	37	65	46
Jaslıq	88	79	86	87	85	46	23	28	55	38
Chabanqazg'a n	83	68	76	82	77	44	21	24	44	33

Klimattın' awıl-xojalıg'ı ushın a'hmiyetli sanlıq ko'rsetkishleri retinde jıllı ku'nler

sanı, sonday-aq hawa temperaturasının' belgili da'rejesinen o'tiwshi ku'nler sanı, usı mu'ddet aralıg'ındag'ı temperaturalar jıynag'ı, ba'ha'rdegi aqırg'ı ha'm gu'zdegi suwıq urıw datası tiykarg'ı roldi oynaydı.

Ko'p jıllıq mag'lıwmat boyınsha (1941-1990 jj.) ba'ha'rdegi 0°S tan o'tiwshi sa'ne Shımbayda 2-mart ha'm 29-noyabr ku'nleri aralıqlarında o'tedi, uzaqlıg'ı 241 ku'ndi, Moynaqta 14-mart, gu'zgi o'tiw datası 5-dekabr aralıg'ında, uzaqlıg'ı 235 ktu'ndi quraydı. Bul ko'rsetkish No'kiste 28-fevralda ha'm 30 oktyabr ku'nleri aralıg'ında o'tedi, uzaqlıg'ı 244 ku'ndi quraydı. Bunnan Shımbayda bul sa'ne ba'ha'rde Moynaqta salıstırg'anda 10 ku'n erte baslansa, gu'zde 5-6 ku'n erte ju'z beredi, No'kiske salıstırg'anda 2 ku'n kesh baslanıp, 1 ku'n erte keledi (Materialı po izmenchivosti klimata Priaralya, 1994).

Hawa temperaturasının' +5°S o'tiwshi sa'nesi Shımbayda 24-mart ha'm 7-noyabr ku'nleri aralıg'ında, uzaqlıg'ı 228 ku'ndi, Moynaqta 2-aprel 6-noyabr ku'nleri aralıg'ında, uzaqlıg'ı 218 ku'ndi quradı. Bunday ku'nler sanı No'kiste 19-mart ha'm 9-noyabr ku'nleri aralıg'ında, uzaqlıg'ı 235 ku'ndi quradı. Bunday ku'nler uzaqlıg'ı Moynaqqa salıstırg'anda 10 uzaq, al No'kiske salıstırg'anda bir ha'ptege qısqa ekenligin ko'remiz. Hawa temperaturasının' +5°S tan joqarı bolg'an ku'nler sanı ha'm mug'darı ta'biyiy jaylaw o'simlikleri ha'm gu'zlik biyday ushın a'hmiyeti bar.

Bizler ushın hawa temperaturasının' en a'hmiyetlisi +10°S tan joqarı temperatura baqlanatug'in ku'nler sanı ha'm onnan joqarı bolg'an temperaturalar jıynag'ı bolıp esaplanadı. Bunday ku'nler ba'ha'rde Shımbayda 8-aprel ha'm 14-oktyabr ku'nleri aralıg'ında, uzaqlıg'ı 183 ku'ndi, Moynaqta 18-aprelden gu'zde 21-oktyabr ku'nleri aralıg'ında, uzaqlıg'ı 180 ku'ndi quraydı. Bul da'wir No'kiste 4-aprel ha'm 20-oktyabr ku'nleri aralıg'ında, uzaqlıg'ı 199 ku'nge ten'.

Aymaqtın' +10°S tan joqarı temperaturag'a iye ku'nlerdegi effektiv temperaturalar sanı 1941-1960-jıllar aralıg'ında 1963°S qurag'an bolsa, 1961-1990-jılları 2133°S nı qurag'an. Bul da'wirler arasında +10°S tan joqarı effektiv temperaturalar jıynag'ı 8,3% ke ko'beygen. Biraq hawanın' ba'ha'r aylarında ha'm jazdıq basındag'ı qolaysız keliwi ha'm turaqsızlıg'ı bunı joqqa shıg'aradı. Aymaqtın' agroklimatlıq resursları biydaydın' barlıq,

salının' orta ha'm erte piser, ju'zimmın' erte ha'm orta piser sortların, ma'kke, ju'weri, ovosh, palız, ot-jemlik eginlerdi o'siriw ushın tolıq mu'mkinshilik beredi. Jon'ishqanı tolıq 4 ret orıp alıwg'a boladı. Paxtanın' erte piser sortların' o'zine de termikalıq resurslar 85-90% jılda g'ana jetkilikli, yag'ny ha'r 10 jıldın' tek 8-9 jılnda g'ana paxta tolıq pisip jetilisiw mu'mkinshiligi bar. Shımbay rayonı paxta egip o'siriwshi regionlardan en' arqada jaylasqanlardan biri. Ol tek respublikanın' en' arqasında jaylasqan Qarao'zek ha'm Taxtako'pirden g'ana qublada. Aymaq paxta egip o'siriw ushın ta'wekeliy (riskovannıy) rayon bolıp tabıladı.

6-keste

Atmosferalıq jawın-shashın mug'darı, (mm de)
(Materialı po izmenchivosti klimata Priaralya, T., 1994,
meteostantsiyalar maglıwmatı)

Meteostantsiyalar	I	II	III	IV	V	VI	VI I	VIII	IX	X	XI	XI I	jıl	jıllıq mug'darg'a % esab.			
														IX-XI	XII-II	hIII-V	VI-VII
Moynaq	9	9	15	16	7	7	5	5	3	12	14	10	114	26	25	34	15
Qonırat	9	12	17	16	11	10	4	2	3	8	9	10	111	18	28	40	14
Shımbay	10	10	16	17	12	4	3	3	3	9	8	11	08	18	28	4	9
Nokis	9	10	16	17	12	5	4	2	3	8	8	11	05	18	29	3	10
Jashıq	8	8	14	13	11	11	7	4	4	9	11	11	11	22	24	4	20
Chabanqazg'an	8	11	14	17	9	6	4	3	3	9	8	10	02	19	28	1	12

Shımbay ha'm qon'sı meteostantsiyalar boyınsha atmosfera jawın-shashınları haqqındag'ı mag'lıwmattı 6 ha'm 7-kestelerden ko'riwizge boladı. Bul kestelerdegi mag'lıwmatlar boyınsha atmosferalıq jawın-shashınlar mug'darının' 1960-jıldan keyingi

da'wirde buring'ı da'wirge salıstırg'anda 35%-ke ko'beygenligin ko'remiz. Bunday ko'rsetkishlerdin' joqarı bolıwı V.B.Chubtn' (2000) pikirinshe Orta Aziya regionında keyingi 30 jıldın' ishinde ıg'allı bolg'anlıg'ına baylanıstıradı.

Ayrım jıllar ha'm aylardagı anomal tu'rde jawın-shashınnın' ko'p bolıwı, a'sirese qıs aylarında qalın' qar qatlamın payda etip, sharwa malları, jabayı haywanlar ushın zıyan tiygizedi. Mısalı: bunday qubılıslar 1993, 1994 jılları baqlandı. Bul jılları qıs aylarında iri qaramallar ha'm mayda mallardın' o'lip qalıw jag'dayları ken' ushırası. Jawın-shashınlardıń ma'wsimler boyınsha mug'darında da o'zgerisler payda boldı.

7-keste

Shımbay meteostantsiyasında atmosfera jawın-shashınlardıń ortasha aylıq ha'm
ortasha jıllıq mug'darı, (mm de)

Jıllar	II	II	III	IV	V	VI	VVII	VIII	IIIX	XX	XXI	XXII	Jıl
1991	99,1	4,4	11,2	15,7	60,1	9,0	00	-	11,1	--	119,4	44,7	125
1992	44,4	10,2	111,6	17,3	31,4	6,3	00,6	7,6	55,1	11,2	00,9	335,0	132
1993	117,2	8,3	113,5	28,1	27,1	4,2	11	4,7	33,7	00,4	660,6	113,6	182
1994	118,7	-	442,9	1,9	68,9	9,1	11	2	--	11,5	114,1	11,5	162
1995	55,7	5,3	116,3	7,6	0,2	5	11	-	110,2	00,7	11,3	11	54
1996	88,7	2,1	113,2	6,4	7,7	0,8	--	-	55,6	88,4	--	--	53
1997	110	2,3	550,8	22	31,3	5,3	--	-	22,6	00,5	11,2	77,4	133
2000	223,7	7,7	331,2	27	12,4	4,6	--	2,3	222,1	--	33	99,6	112
2005	00,2	5,6	114,5	16,4	8,7	7,1	00,4	3,2	22,6	1-1,1	334,8	--	105
2008	222,5	5,4	44	19,8	0,3	6,5		-	--	1-6,7	55,1	112,2	77
1941-60	7	11	112,5	11	9	3,5	22,5	3,5	22	77	55	66	80
1961-1970	112	10	118	23	12	6	66	1	44	99	113	112	126
1971-1980	112	8	114	24	12	6	11	3	33	112	66	112	113
1981-1990	13	11	225	16	16	3	44	3	02		112	118	131
1991-2008	112	5	119,5	16	25	6	0,4	2	42	44	114	77,5	116
Ko'p jıllıq	110,3	9,7	116,8	17	13,7	4,5	33	2,5	33	77,7	99	110	108

Burın ba'ha'r aylarında (mart-may) jıl dawamında jawatug'ın jawın-shashın mug'darının' 40,6 %-i tuwra kelgen bolsa, keyingi da'wirde 43,5 %-ke o'sken, yag'nıy, ko'p jıllıqqa salıstırg'anda ja'nede 2,9 %-ke arttı, al jaz ma'wsimindegi salıstırma u'lesi 1

%-ke kemeygen. Bunı biz 6-7-kestelerden ko'riwimizge boladı. Aymaqtın' samal rejiminde arqa-batis samallar u'stemshilik etedi. Olardıń mug'darı barlıq samallardıń 30%-i tuwra keledi, al arqa samallarına 12 %-i, arqa-shıg'ıs samallarg'a 22 %-i tuwra keledi. Qalg'an barlıq ta'replerge barlıg'ı bolıp 36 %-i g'ana tuwra keledi.

Klimatlıq o'zgerislerdin' ishinde en' zıyanlısı shan'dı-duzlı birikpelerdin' Aral ten'izi qurıg'an ultanındag'ı duzlı kebirlik aymaqlardan ko'teriliwi bolıp esaplanadı. Olardıń ko'terilgen mug'darı akademik A.Grigorevtin' (1981) ta'repinen berilgen bolıp, 15-75 mln tonna dep keltirilgen.

Shan'lı-duzlı samallar 1971-1980 jıllarda jılına 19 ku'ndi quradı. Olardıń ha'r bir gektarg'a tu'sken mug'darı gektarına 250-500 kg dı quraydı (Qosnazarov, Razaqov, 1991). Keyingi da'wirde shanlı ku'nler sanı biraz azaydı (1981-1990 jılı 15 ku'n). Bunın' tiykarg'ı sebebi keyingi da'wirde samaldın' tezliginin' pa'seyiwi boldı (Chub, 2000). Sonday-aq atmosfera jawın-shashınlar quramında ha'r qıylı duzlardıń mug'darı ko'beydi. Aral ten'izi jag'alıq uchastkasında olardıń mug'darı 0,3 g/l, al delta bo'liminde 0,2 g/l ge ten' boldı.

Bul joqarıdag'ı klimat ko'rsetkishlerinin' o'zgerisleri aymaqta qolaysız ta'biyiy qubılıslardı keltirip shıg'armaqta. Qısqasha qılıp aytatug'ın bolsaq, aymaq klimatındag'ı o'zgerislerge jıllı da'wirdegi hawa temperaturasının' bir qansha joqarılawı, atmosfera jawın-shashınlarının' ko'beyiwi, hawa ıg'allıg'ının' pa'seyiwinde, anomal ha'diyselerdin' ko'beyiwin misal etip keltiriwge boladı.

Klimatlıq o'zgerisler ba'rinende burın usı jerde jasawshı jergilikli xalıqtın' jasaw sharayatına, organikalıq du'nyasına, ta'biyiy komplekslerdin' jag'dayına keri ta'sir etpekte.

II-BAP. TAXTAKO'PIR RAYONININ' JER-SUW RESURLARINA EKONOMIKALIQ- GEOGRAFIYALIQ SIPATLAMA

2.1. Rayonnin' jer resurslari ha'm onin' meliorativ jag'dayi

Jer suw resurslari Taxtako'pir rayoni Qaraqalpaqstannin' tupkirdegi agrar aymaqlarınan biri bolıp esaplanadı. Qon'irat ha'm Moynaq rayonlarınan keyin u'shinshi orındı iyeleydi.

Rayonnin' tiykargı xalıq xojalıg'ı tarmagı awıl xojalıg'ı bolıp esaplanadı. Uluma jer karı 2 mln 300 mın' gektar bolıp, sonnan egislik jer, 1996 jıldın' mag'lıwmatı boyınsha 26,7 mın' gektar. Sol jılı 14,6 mın' gektarga salı, 1800 ga jerge paxta ha'm 1550 gektar jerge guzlik biyday egilgen. Kalganı ovosh-palız, ot-jem eginlerin egiude paydalanıladı.

Song'ı eki jilda egislik maydanınin' du'zilisi suwdın' tam-tarısılıg'ına baylanışlı o'zgeriske ushıradı. Mısalı 2003 jılı 2834 ga jerge paxta egilip 2377 tonna paxta, 805 ga jerge salı egilip 46 t salı, 2890 ga jerge biyday egilip 5302 t. biyday jetistirilgen bolsa, 2001 jılı bir gektarda salı egilmegen, 1898 ga jerge paxta egilip 3033t. paxta 2572 ga jerge biyday egilip 2905 t. biyday jetistirilgen. 2000 jılı awıl xojalıg'ında 6529 adam jumıs islegen bolsa, 2001 jılı 5558 adam islegen.

Taxtako'pir rayoni jer ju'zilik paxtashılıqtın en' arqasında jaylasıwına karamastan ha'r gektarınan ha'r jılı 22-23 tsentnerden o'nim jetistirip, respublikanın' ortasha korsetkishinen 2-3 tsentner joqarı o'nim alıp kelmekte.

Bul rayon 1980-1991 jılları respublikamızdagi birden-bir salıgershilikke ka'nigelestirilgen rayon bolıp, paxtashılıq penen shugıllanıw toktagan edi. Biraq O'zbekstan ga'rezsizlikke eriskennen keyingi jılları paxtashılıq qaytadang xalıq xojalıg'ının' jetekshi tarawlarınin' birine aylanadı.

Suw jeterli bolg'an jıllardagi mag'lıwmatlardı analizlegimizde jetistirilgen salının' 20% ge, biydaydın' 13%ge, karakol koylarınin' bas sanının' 26,2% ge ha'm karakol koy terilerinin' 30% ge derlik tuura keledi.

Rayonnin' gosh-sut jetistiriwdegi ulesi 4,2-3,2% a'tirapında. Al ovosh-palız miyue o'nimlerin jetistiriwdegi o'nim to'men.

Taxtako'pir rayonında xalıqqa turmıs jag'ınan xızmet korsetetug'ın kishi ka'rxanalardı esapka almag'anda iri sanaat ka'rxanaları joq. Biraq, «Mulk» xojalıg'ında terini qayta islewshi karxana o'z kuuatlıg'ın ha'r jıl sayın joqarlatıp, respublikamızda usı taraw boyınsha belgili ka'rxanaga aylanbakta.

Taxtako'pir rayonu sanaatın ko'pshilik turlerin rawajlandırıw ushın teusilmes shiyki zat korlarına iye. Mısalı, gerbish ushın saz ılay, kum, da'ri-da'rimak islep shıgarıw ushın jabayı osimlikler, ximiya sanaatı ushın as duzı, togin ushın beltonit ha'm gloukonit, tokımashılıq sanaatı ushın paxta, sonday-ak azık-aukat sanaatı ushın shiyki zat jetkilikli.

Mine, usı baylıqlar tolıq iske kosılsa ha'm jer, suw korlarınan maqsetke muuapık tolıq paydalanılsa rayon az xalkın sanaat ha'm awıl xojalıq o'nimleri menen ta'miynlep g'ana koymastan, ko'p g'ana o'nimlerdi sırtka shıgarar edi.

Xalıq xojalıg'ının' o'ndirislik tarawlarınan' rawajlanıwı menen bir qatarda sotsiallıq salalarda da u'lken jetiskenlikleri kolga kirgizilmekte.

Elimizde ju'z berip atırg'an ekonomikalıq dagdarıska karamastan ma'mleketlik byudjet esabınan emlewxanalar, mektepler ha'm kolledj-litseyler salınbakta.

Rayon xalıq xojalıg'ının' ayırım tarawları putkilley aksap qaladı. Mısalı sharwashılıq, a'sirese karakol terilerin jetistiriw. Bul tarawdı qayta tiklew ushın uzak uakit kerek.

Shimbay rayonında ushırasatug'ın topıraq qatlamları kontinental sho'l klimat sharayatında ha'm gidromorf jag'dayda payda bolg'an. Biraq, onın' barlıq orınlarında to'rtlemshi da'wirde derlik birgelikli klimat sharayatında bolg'anına qaramastan aymaqlar boyınsha topıraq payda qılğ'an taw jınıslarının' bir tegis jaylas pawı sebepli, onda ha'r qıylı topıraq tu'rleri payda bolg'an.

Ha'r bir aymaqtın' topırag'ı diyxanshılıq tarawların rawajlandırıwda u'lken rol oynaydı. Sebebi diyxanshılıqtan alıng'an joqarı zu'ra'a't aldı menen topıraqtın' gumus mug'darına, mexanikalıq quramına, litologiyalıq strukturasına tıg'ız baylanıslı, egerde topıraq qunarsız strukturası, ximiyalıq ha'm fizikalıq qu'ramı jaman bolsa, onnan alinatug'ın diyxanshılıq o'niminin' mug'darı az, sıpatı to'men boladı.

Rayonda egislikte paydalanılatug'ın barlıq egislik maydanları topıraqlarının' 2/5

bo'limi sazlı ha'm awır suglinkalı topıraqlarg'a tuwra keledi

Rayonnın' topıraqları ko'p tu'rlikke iye. Olardıń ishinde otlaqlı, otlaqlı taqırlı topıraqlar ju'da' ken' tarqalg'an (10-keste). Rayon aymag'ında bul topıraqlardın' ko'plegen tu'rleri ushırasadı. Olar topıraqtıń rawajlanıw rejimine, jer astı suwlarınń jaylasıw qa'ddine, suwg'armalı diyxansılıq ushın paydalanıw waqtına, ma'deniyleskenlik da'rejesine qaray ajırılǵ'an. Olar barlıg'ı bolıp, 37 topıraq tu'riligine bo'lingen.

Rayonnın' jer resurslarına keletug'ın bolsaq, ulıwma jer fondı 144 388 gektardı quraydı. Barlıq jer maydanı jerden paydalanıwshılarg'a bo'lilistirip berilgen. Barlıq jer fondının' 41198 ga sı (28,53 %) su'rim jerlerge, 64 ga (0,04 %) ko'p jıllıq ag'ashlar ha'm bag'larg'a, 2543 ga sı (1,76 %) partawlarg'a, 1550 ga sı (1,07 %) pishesharlıqlarg'a, 49752 ga sı (34,46 %) jaylawlarg'a, 3952 ga sı (2,74 %) xalıqtın' u'y qaptalı uchastkalarına (tamarqa), 25 ga sı (0,02 %) bag'shılıq ha'm ovosh egiw menen shug'ıllanıwshı birlespelerge, 2836 ga sı (1,96 %) meliorativ qurılıs halatındag'ı jerlerge, 204 ga sı (0,14 %) tog'ayzarlıqlarg'a, 42264 ga sı (29,27 %) xalıq xojalıg'ında paydalanılmaytug'ın jerlerge (ma'mleketlik jer qorı h.t.b.) tuwra keledi.

Shimbay rayonu jer fondı Respublika jer fondının' barlıg'ı bolıp 0,9 % in, al egislik maydanının' 9,8 % in tutadı. Bul sanlıq ko'rsetkish rayonnın' ulıwma jer maydanının' salıstırma az maydandı iyelelegenligi menen, egislik jer maydanının' aytarlıqtay u'lesin tutatug'ınlıg'ın ko'rsetedi. Demek, bunnan Shimbay rayonu respublikanın' tiykarg'ı diyxansılıq rayonu ekenligin an'latadı. Barlıq egislik maydanının' 4,7 %-i (6880 ga sı) o'zinin' meliorativ jag'dıyının' jaman ekenligi menen ajırılıp turadı.

Rayonda jan basına ortasha tuwra keletug'ın jer maydanı 1,55 ga nı, respublikada bolsa 10,75 ga nı quraydı, al egislik jer maydanının' ha'rbir jan basına tuwra keletug'ın mug'darı rayonda 0,45 ga nı, respublikada 0,27 ga nı qurag'an. Bunnan jan basına tuwra keletug'ın ulıwma maydan respublikag'a salıstırg'anda 7 esege az ekenligin, al egislik maydanı bolsa kerisinshe rayonda 1,5 esege ko'p ekenligi ko'remiz.

Rayonda jerdin' ortasha boniteti 40 bal do'gereginde bolıp, bul respublikanın' qubla rayonları jerlerine salıstırganda anag'urlım pa's ekenlitin ko'rsetedi.

2.2. Suw resursları ha'm irrigatsiya tarmaqları

Jerdegi en' a'yyemgi tsivitsilizatsiyalar suw deregine jaqın jerlerde payda bolg'an. Onı hesh qanday shiyki zat penen salıstırıp bolmaydı. Suwsız – tırishilik joq. Suwdı jerdin' qanı dep biykarg'a aytpag'an. Suwdı en' ko'p tutınıwshı awıl-xojalıg'ı bolıp esaplanadı. Ha'zirgi ku'nde du'nya ju'zinde 240 mln.ga jerler suwg'arılıp egiledi. Du'nya ju'zi boyınsha 1 ga jerden suwgarıw ushın 8-12 min' m³ suw sarıp etiledi, 1 kg biyday jetistiriw ushın 750 l suw ketedi. 1 ga jerdegi qıyarg'a pisip jetilgenshe 3 min' m³ suw kerek. 1 ga salı ushın 12-18 min' m³ suw kerek, 1 tonna paxta jetistiriw ushın 10 min' m³ suw za'ru'r. Qaraqalpaqstanda awıl-xojalıg'ının' rawajlanıwı, suwlandırıw, jerden durıs paydalanıw da'rejesine baylanıslı. Sebebi jer beti tek g'ana suwg'arılıp egiwge tiykarlang'an bolg'anlıqtan irrigatsiyanın' a'hmiyeti u'lken. Sonlıqtan respublikamızda suwlandırıw ma'selesine ko'p qarjılar jumsalmaqta.

Qaraqalpaqstan Respublikasının' basqa administrativlik rayonlarında-ak Toxtako'pir rayonının' birden-bir jer betindegi suw deregin A'miudarya kuraydı.

A'miudarya dunya ju'zindegi en' biyik Gindekush ha'm Pamir taularındağı muzlıqlardan baslanıp Baxandarya ha'm Pyandj benen kosılğan jerden baslap o'zinin' 82-83% jıllıq suw agının' payda etedi. ko'p jıllıq mag'lıwmatlarga qarag'anda A'miudarya orta ha'm to'mengi bo'limdegi territoriylardıń jıllıq suw agını 38-40 mlrd m³ barabar. Usının' jıl sayın Qaraqalpaqstan Respublikasında suwg'arıw ushın 9,6-10 mlrd m³ sarıp etiledi, al kalgan bo'limi Aral tenizine jakın jerdegi kollerdi ja'ne suw salmalardı suwlandırıwga jumsaladı, al ko'pshilik bo'limi parlanıwga sarıp etiledi. Usı joqarıdağı suwg'armalı diyxansılıq ushın sarıp etiletiwgin 9,6-10 mlrd³ suwdın' Taxtako'pir rayonu territoriyasında diyxansılıq tarawlarına suwlandırıw ushın jıl sayın 600-700 mln m³ shamalası rasxod boladı. Solay etip A'miudarya Qaraqalpaqstan ushın tiykargı suw deregi xıxmetin atkaradı. Sonlıqtan Qaraqalpaqstan ha'm onın' bir administrativlik rayonu Taxtako'pir rayonında A'miudarya suwın xalıq xojalıg'ı tarawlarında ratsionallı paydalanıw ma'seleleri kun tartibindegi en' a'xmiyetli ma'seleler qatarına kiredi.

Taxtako'pir rayonu A'miudarya suwınan na'tiyjeli paydalanıw ko'p sanlı xojalıq aralıq ha'm xojalıq ishkeri a'xmiyetke magistralı suwg'arıw setleri du'zildi. Olardıń rayon

boyınsha uzınlıg'ı 862,3 km kuraydı. Usının' 179,5 km xojalıq aralıq magistralı kanallardan ibarat bolsa, al kalgan 492 km xojalıq ishkerisindegi kanallardan ibarat. Yaki bir gektar egislik maydan ushın xojalıq aralıq suwg'arıw setlerinin' uzınlıg'ı 11,6 m, al xojalıq ishkerisindegi kanallardıń uzınlıg'ı 44m barabar. Solay etip Taxtako'pir rayonının' awıl xojalıg'ına jaramlı 26,7 mın' ga jer fondı ushın 862 km suwg'arıw sistemalarına iye. Bulardıń ko'pshiligi Quwanışjarma magistralı suwg'arıw sistemasınan saga aladı.

Awıl xojalıg'ı o'ndirisin rawajlandırıwdıń baslı ma'selelerinin' biri suwg'arıw sistemalarının' na'tiyjeliligin arttırıw ha'm jerdin' meliorativlik jag'dayın jaksılawdan ibarat. Usıg'an sa'ykes rayon xojalıqlarında magistrallı xojalıg'ı aralıq ha'm xojalıq ishkerisindegi kanallardan paydalanıw koa'ffitsentin joqarılalıw u'lkem a'xmiyetke iye. Tilekke karsı rayon ko'leminde xojalıq aralıq magistrallı kanallardan paydalanıwdıń na'tiyjeli koa'ffitsenti (KPD) elede bolsa to'men. Usıg'an sa'ykes rayon ko'leminde vegetatsiyalıq da'wirde awıl xojalıq eginleri ushın sarıp etiletug'ın suwdıń ko'lemi 380,5 mln m³ kuraydı, al ha'r bir gektar egislik maydanga 29,9 mın' m³ suw rasxod etiledi. Usınnan bir gektar paxta ushın 5,6 mın' m³ g'a'lle ushın 2,4 m³, al salıgershilik ha'r bir gektar maydanga 12,6 m³ suw rasxod etiledi. Usının' na'tiyjesinde rayon xojalıqları egislik ushın jaramlı jerlerdi awıl xojalıg'ında, o'zlestiriwde belgili da'rejede artta kalmakta. Rayon ko'leminde bir ma'wsimde jıl sayın suwg'arılalıwın egislik maydanı 10,6 mın' gektardı kurasa, al suwg'arılalıwın egislik maydan 26,7 mın' gektarga barabar. Shayıp suwg'arıw ushın rayon ko'leminde jılına en' kem degende 28,1 mln m³ suw rasxod etiledi, al gektarına tek shayıp suwg'arıw ushın sarıp, etiletug'ın suwdıń mug'darı 4,4 mın' m³ ten boldı yaki 16/.

Rayonda egislik jerlerdi suwg'arıw ha'm diyxansılıq tarawların suw menen ta'miylewde magistrallı kanallar menen bir qatarda mashinalı usılda suwg'arıw ma'selelerinde jolga koyılğan. Usınday maqsetler ushın 42 nasos, stantsiyalar iske kosılğan ha'm olardıń ja'rdeminde 5,7 mın' gektarday egislik jerler suw menen ta'miynlenedi, usının' 1289 gektarı paxta ushın ajratılğan egislik maydanlardan ibarat.

Taxtako'pir rayonının' sonday-ak Qaraqalpaqstannın' basqada rayonlarında vegetatsiya da'wirde suw ka'ddin'in to'men bolıwına sa'ykes nasos stantsiyalarınan paydalanıw kenne en' jayğan. Biraq degen menen bul iske asırılıp atırğ'an ko'lemli

jumislar aytarliqtay na'tiyje bermey atır. Aral tenizinin suw ka'ddin'in pa'seyiui ha'm buring'ı Aral tenizinin suw basıp jatkan teneyinen 29-35 min' km³ jerdin' qurg'aqlıqka yamasa «Aral kum» dep atırğ'an sho'listanlıqtı payda etiwi ulkemizdin' suwg'armalı diyxansılıq zonası ushın u'lken apatshılıq payda etip otır. Usı teniz astınan bosagan duzlı qum shamaldın' ta'sirinde Qaraqalpaqstan suwg'armalı diyxansılıq zonasına jıl sayın gektarına 0,5 –1 tonnaday duzlardın' tarqalıwına duushar etpekte. Bul ka'uipli kubılıs suwg'armalı zonada, a'sirese suwg'arıw normasınan kobirek suw sarıp etip atırğ'an zonalarda jerlerdin' kebir ashıuına, xa'tteki melioratsiyalıq jaqtan tayarlang'an egislik jerlerdin' qaytadan shorlanıwga aylannıwına sebep bolmagan. Usıg'an sa'ykes rayon ko'leminde suwg'armalı diyxansılıq zonaların suw menen ta'miynlew menen bir qatarda jerdin' meliorativlik jag'dayın jaksılawga ayırıksha itibar beriw kajet. Ha'zir Taxtako'pir rayonu boyınsha 300 km kollektor-drenaj seti jumıs isleydi. Al rayonnın' egislik jerlerinin' mineralizatsiyalanıw da'rejesi 21,4 g/l barabar xojalıq-aralıq kollektor sisteması menen ta'miyn etilgen zonalarda egislik jerlerdin' mineralizatsiyalanıw da'rejesi 6,2 g/l kurasa, al xojalıq iskerisindegi kollektor-drenaj sistemaları islep turgan zonada jer astı suwlarının' a'bden tiskarı mineralizatsiyalanıw da'rejesi bayqaladı, bul xojalıq ishkeri drenaj sisteması menen kem ta'miynlengen zonalarda 17,4 g/l barabar.

Taxtako'pir rayonında egislik jerlerdin' meliorativlik jag'dayın jaksılaw ha'm jer astı grunt suwlarının' ka'ddin' to'menletiw maqsetinde 1969 jıllardan 1976 jıllarga shekemgi aralıqta ko'lemli jumislar iske asırıldı.

Taxtako'pir rayonının' territoriyasında jer astı grunt suwlarının' mineralizatsiyalanıw da'rejesi ha'm topıraqtın kebir ashıuı O'zbekstannın' basqa rayonları menen salıstırğ'anda a'deuir joqarı. Bugan tiykargı sebep kollektor-drenaj setlerinin' jetkiliksizligi ha'm bul tarawda rawajlandırıw ushın bolingen iri ma'mleketlik karjılardın' elede bolsa to'men da'rejede ekenligi sebepshi bolıp atır. Mısal uzakka ketpey-ak qon'sılas Xorezm oblastının' diyxansılıq tarawları menen shugıllanatug'ın xojalıqlarının' is ta'jiriybelerine na'zer audarsak, bul oblast xojalıqlarına ta'biygiy sharayatının' Qaraqalpaqstan sharayatına qarag'anda anagurlım jaksı bolıwına karamastan egislik jerlerdin' ha'r bir gektarına tura keletug'ın kollektor-drenaj setlerinin' uzınlıg'ı 40-45 pag metr kurasa, Taxtako'pir rayonının' xojalıqlarına bul korsetkish gektarına 18,4-19,7 p/m

kuraydi. Bunnan basqa islep turgan kollektor-drenaj setleri erte uakıtlarda kurulgan, olardin' remont-montajlaw jumislari jıldan-jılga uziliske tusirilip egislik jer fondının' keskin mineralizatsiyalanıwına ha'm usının' na'tiyjesinde awıl xojalıq eginlerinin' za'ra'a'tliliginin kemeyiııne duushar etpekte. Usıg'an sa'ykes Taxtako'pir rayonının' tiykargı suwg'arıw sistemaları ta'sir etetug'ın zonalarda egislik jerlerdin' meliorativlik jag'dayın optimal da'rejede usılay, u'lken a'xmiyetke iye. Bul ushın ba'rinende burın kollektor-drenaj setlerinin' na'tiyjeligin arttırıw ha'm tazadan o'zlestirgen zonalarda meliorativlik ilajlardan aldın' ala sheshiw za'rur. Bul ushın Quwanışjarma suwg'arıw sistemasına kiretug'ın magistrallı kanallardin' ta'sir etetug'ın zonalarında meliorativlik kurılıs montajlaw jumislari iske asırıw ha'm islep turgan xojalıq aralıq ja'ne xojalıq ishkeri kollektor-drenaj setlerinin' ha'r bir gektar maydan ushın ko'lemin arttırıw baslı ilajlar qatarına kiredi.

Juwmaqlap aytkanda Taxtako'pir rayonının' tiykargı suw derekleri A'miudaryadan saga alatug'ın magistrallı kanallardin' ja'rdeminde sheshiledi, sonlıqtan suw dereklerin unemli paydalanıw ma'seleleri kun ta'rtibindegi baslı mashqalalar qatarına kiredi. Ha'zir rayonnın' jer fondın'an paydalanıwda kemshiliklergede jol koymakta. Mısal rayon ko'leminde jer resurslarınan paydalanıwshılar tek kolxoz ha'm sovxozlar bolıp koymastan, al jar-pay bolisiude ko'p sanlı mayda xojalıqlar, mekemeler ja'ne sho'lkemlerde qatnasadı.

Bulardin' diziminde Taxtako'pir rayonına karasak avtobaza baylanıs mekemeleri rayonlıq g'a'lleshilik bazası, ulselxoztexnika, XATK dem alıw bazaları, paxta punkti, awıl-xojalıg'ına xızmet korsetetug'ın aa'rodrom maydanları, mektep ha'm ka'sip oner kolledj ta'jriybe stantsiyaları, ortten saklanıw mekemelerine tiyisli jerler, mal fermaları sklad xojalıqlarının' iyelep turgan jerleri menen bir qatarda Taxtako'pir rayonının' «Mulik» «Kazakdarya» sovxozlarının', sonday-ak Bozataw rayonına karaslı «Aspantay» sovxozı ha'm tagı basqalardin' jerleri ha'm bazaların ushıratıwga boladı. Bul xojalıqlar ta'repinen menshiklegen jerler Taxtako'pir rayonının' ko'pshilik kolxozları ha'm sovxozları territoriyasında ushıraydı. Rayonga tiyisli jer fondı ko'p sanlı xojalıqlar arasında boliniw ha'm olardin' jerge deen ha'r kıylı talapları jer resurslarınan akılga muuapık paydalanıw boyınsha talaplardı uziliske tusirmekte. Usıg'an sa'ykes O'zbekstan respublikası oliy majilisi ta'repinen jana g'ana bekitilgen jer tuuralı kodeksti basshılıqqa ala otırıp jer

resursların duris baxalaw ha'm standart boyınsha tiyisli xojayınlerge bekitip beriw bul mashqalalardı sheshiwge ha'm jer fondın'an ratsionallı paydalanıwga u'lken mu'mkinshilik tayarlar edi.

Egislik jerlerdin' strukturasında suwdı az talap etetug'ın maydanın ken'eytiw arqalı almaslap egiwdi duris jolga qoyıw ha'm bul arqalı xalıqtın' awıl-xojalıq o'nimine bolg'an talabın jaqsılaw za'ru'r. Sonday-aq mal sharwashılıg'ının' ot-jemlik bazasın bekkemlew u'lken a'hmiyetke iye. Rayon territoriyasında jer astı suwlarınin' da aytarlıqtay zapası bar. Jer astı suwların ku'ndelikli turmısta ishimlik suw retinde ha'm jaylawlardı suwlandırıwda ken'irek paydalanıwg'a boladı. Sonday-aq rayon territoriyasındag'ı kollektor-drenaj suwların arqa ta'reptegi jaylawlardı suwlandırıwda tolıq paydalanıwg'a boladı. Bul rayonda mal sharwashılıg'ın jaylaw menen ta'miyinlewdi jaqsılaydı.

Degen menen Shımbay rayonında jer-suw resurslarınan paydalanıwda biraz mashqalalar bar. Rayonda suwg'arılıp egiletug'ın jerlerdin' meliorativlik jag'dayı to'men. Ortasha ha'm ku'shli shorlang'an jer ko'lemi 80%-ten artıg'ın qurap turg'an bir waqıtta, kollektor-drenaj tarmaqları ha'r gektar jerge 30 p/m.den tuwra kelgeni menen olardan paydalanıw da'rejesi kewildegidey emes. Jerden paydalanıw koeffitsienti 0,7-0,8 ge ten' bolsa, al kanallardın' paydalı ta'sir koeffitsienti bolsa ortasha 0,40-0,50 ten'.

Rayon diyxanları aldında turg'an baslı wazıypa jerlerdin' meliorativ jag'dayın jaqsılaw boyınsha kompleksli ila'jlar islep shıg'ıw, yag'nıy kollektor-drenajlardı tazalaw ha'm jerlerdi shayıp suwg'arıw arqalı jerlerdin' shorlanıw da'rejesin jaqsılaw, almaslap egiwdi duris jolg'a qoyıw, egislik jerlerdin' stukturasında suwdı az talap etetug'ın eginlerdi ken'nen egiw ha'm tag'ı basqa ila'jlardı a'melge asırıw baslı wazıypalar qatarına kiredi.

Suw resursları landshaft payda etiwshi ha'm onı retlestirip turıwshi komponentlerden biri bolıp esaplanadı. Suw resursların maqsetke muwapıq paydalanıw bu'gingi ku'nnin' en' ahmiyetli ma'selelerinen biri bolıp esaplanadı. Rayonnın' suw resurslarınin' tiykarg'ı deregi suwg'arıw (irrigan'ıya) tarmaqları ha'm rayonnan o'tiwshi tranzit magistral kollektorlar esaplanadı.

Suw bul adamzat tirishiliginin' tiykarı bolıwı menen bir qatarda suwg'armalı diyxansılıqtın' en' a'hmiyetli zwenosı bolıp, bizin' regionımızda onısız awıl-xojalıg'ın

rawajlandırıw pu'tkilley mu'mkin emes. Sonlıqtan suwdan durıs paydalanıw bu'gingi ku'nin' en' mashqalalı ma'sese. Bul bir jag'ınan o'nimnin' o'zine tu'ser bahasına ta'sir etse, ekinshi jaqtan jerdin' meliorativlik jag'dayına ta'sir etedi. Sonlıqtan suwdın' sapası ha'm ha'r bir gektar jerge paydalanıp atırǵ'an suw mug'darı tiykarg'ı roldi oynaydı.

Suwǵ'arıwǵ'a paydalanılatug'ın da'rya suwının' sapalıq kersetkishlerine keletug'ın bolsaq, olar 1961jıldan keyingi da'wirde keskin to'menledi: bir ta'repten onın' duzlılıǵ'ı artsa, ekinshi ta'repten kermekligide (jestkost) aytarlıqtay joqarıladı.

Keyingi jılları A'miwda'ryanın' joqarı, orta ha'm to'mengi bo'liminde da'ryag'a kollektor suwının' quydırılıwı onın' sapasına keskin ta'sir etti. Onın' suwı awıl xojılıǵ'ında paydalanılatug'ın ha'r qıylı ximiyalıq birikpeler (mineral to'ginler, o'simlikti zıyankeslerden qorg'awshı ximikatlar) menen pataslang'an. Onın' suwında duzdın' mug'darı XX-a'sirdin' 60-jılları ortasha mug'darı litrine 360 mg bolǵ'an bolsa, 70-jılları 530-1200 mg/l ge jetti.

Suwdın' artıqmash duzlılıǵ'ı ha'm kermekligi jerlerdi suwǵ'arıw ushında, ishimlik maqsetleri ushında zıyan ekenligi ma'lim. Jerlerdi suwǵ'arıwda olardıń duz balansının' kerı bolıwı ta'miyinlenbese ekilemshı shorlanıw protsesi rawajlanadı. Rayon diyxansılıq ushın ha'r gektarına paydalanılatug'ın suw mug'darı normadan zıyat paydalanıwdın' tiykarg'ı sebebi, suwǵ'arıw tarmaqlarının' talapqa juwap bermewi, atızlardın' tegis emes ekenligi, shorlanıw da'rejesinin' ju'da' joqarı ekenliginen bolıp esaplanadı.

Suwǵ'arıwǵ'a jumsalatug'ın ha'r bir mın' kubometr suw atızǵ'a 500 kilogramnan 1000 kilogrammg'a jaqın duz alıp keledi. Olardıń ko'pshiligi o'simlikler ushın ju'da' zıyanlı bolıp keledi.

Qa'niygelerdin' pikirinshe Tu'slik Aral boyında ishiwge jaramlı dushshı jer astı suwları ju'da' az ekenligi ayılǵ'an. Jergiliki xalıqtın' jer astı suwları ishinen ishimlik suwı retinde paydalanılatug'ın tiykarg'ı deregi bolıp iri suwǵ'arıw tarmaqları a'tırıpındagı dushshı suwlı linzalar bolıp esaplanadı. Olardıń terenligi 1,5 den 6-7 m ha'm onnan teren' bolıp keledi (Samanov h.t.b., 1972). A'miwda'rya suwının' mineralizatsiya da'rejesinin' artıwı jer astı suwının' da sapasına ha'm linzalardıń jag'dayına unamsız ta'sir etpekte.

A'miwda'rya deltasının' shıg'ıs bo'liminde (Go'neda'rya ha'm Qazaqda'rya aralıg'ında) o'zi ag'ıp shıg'atug'in termal suwlı skvajinalar bar bolıp, olar turon jatqızıqlarına tuwra keledi. Bul suwlardıń mineralızan'ıyası 2-5 g/l, temperaturası 25-30°S do'gereginde ku'kert iyisi shıg'adı ha'm sharwa malların suwg'arıw ushın qollanıladı.

Balneologiyalıq a'hmiyetke iye jer astı suwlarınan por jatqızıqlarında, tiykarınan neokampt kompleksine tuwra keledi. Bul suwlardıń temperaturası 29-41°S bolıp, quramına bor, brom, yod uqsag'an ximiyalıq elementler ushırasadı. Olardıń mineralızatsiyalıq da'rejesi ju'da' joqarı ha'm ha'r qıylı keselliklerdi emlewde paydalanıwda qollanıwı mu'mkin (İsmaylov h.t.b., 1980, Joldasov, 1999).

III. BAP. TAXTAKO'PIR RAYONININ' EKOLOGIYALIQ HA'M EKONOMIKALIQ MASHQALALARI

Song'ı jılları ilim-texnikanın' rawajlanıwı ha'm xalıq sanının' tez pa't penen o'siwi na'tiyjesinde insannın' ta'biyatqa bolg'an ta'siri ku'sheyip barmaqta. O'ndiristin' rawajlanıwı menen birge xalıqtın' turmıs sharayatının' o'sip barıwı, olardıń ta'biyiy resurslarg'a bolg'an talabın asırıp bardı. Bunın' na'tiyjesinde ta'biyattag'ı ten' salmaqlılıq buzılıp, du'nyanın' bir qatar aymaqları ha'm ellerinde ha'r qıylı ekologiyalıq mashqalalar ju'zege keldi.

Ekologiyalıq mashqala – insannın' ta'biyat penen bolg'an o'zara protsesslerinde payda bolatug'ın mashqala bolıp esaplanadı. Mısalı, Aral ten'izinin' qurıp barıwı na'tiyjesinde ju'zege kelgen ekologiyalıq mashqala bunın' ayqın mısalı boladı. O'tken

a'sirdin' ekinshi yarminan baslap Oraylıq Aziyada paxtashılıqtı rawajlantırıw ma'qsetinde sho'l ha'm dalalarg'a ko'p mug'darda suw shıg'arılıwı ha'm o'zlestiriliwi, Aral ten'izinin' tiykarg'ı derekleri bolg'an A'miwda'rya ha'm Sırda'rya suwlarının' tiykarg'ı bo'liminin' awıl-xojalıg'ına sarıplanıwı bul ten'izge belgilengen normadag'ı suwdın' jetip kelmewine sebep boldı.

Aral ten'izi suwının' qurıp barıwı menen ju'zege kelgen mashqaladan Qaraqalpaqstan Respublikası, Xorezm, Buxara ha'm Nawayı wa'layatları, Qazaqstannın' Qızıl Orda ha'm Mang'ıstaw wa'layatları, Turkmenstannın' Tashawız wa'layatı ko'p zıyan ko'rip atır. Ten'iz ultaninan ko'terilgen shan' ha'm duzlar ta'sir shen'beri jıl sayın ken'eyip barıp, global mashqalag'a aylanıp barmaqta.

Aral ten'izi suwının' qurıp barıwı menen ju'zege kelgen ekologiyalıq mashqala Qaraqalpaqstan ta'biyatına ku'shli ta'sir etip atır. Bunın' na'tiyjesinde keyingi sherek a'sir dawamında region ta'biyati tikkeley o'zgerip ketti.

Bul ko'z-qarastan alıp qaralg'anda Taxtako'pir rayonu Aral ten'izine ju'da' jaqın jaylasqan.

Rayonnın' qurg'aq sho'l klimat sharayatda jaylasqanlıg'ına baylanıslı awıl xojalıg'ında paydalanılatug'ın jer maydanının' derlik barlıg'ı sug'arılıp egin egiledi. Biraq, keyingi jıllarda, yag'nıy 2000 jıldan baslap aymaqtın' birden-bir suw deregi bolg'an A'miwda'rya suwının' azayıp ketiwi na'tiyjesinde egislik maydanlardan tolıq paydalanıwdı qıyınlastırdı. Misalı, Qaraqalpaqstan Respublikası gidrogeologiya meliorativlik ekspeditsiyası mag'lıwmatlarına qarag'anda, Taxtako'pir rayonında 1991 jılı 34,8 mın' ga suwg'arma jerler bolıp 1999 jılga shekem egislik jerlerdin' barlıg'ına tolıq egin egilip kelinggen. Bul jag'day suwsızlıq jılları, yag'nıy 2000 jılı 15,4 mın' gektari (44,2%), 2001 jılı 7,5 mın' gektari (22,1%), 2002 jılı 8,5 mın' gektar (24,4%), 2003 jıl 17,8 mın' gektar (51,1%), 2004 ha'm 2005 jılları 11,5 mın' gektar (33,0%) jerge egin egilgen. Bul ko'rsetkish keyingi jıllarda 75-80 % ti quraydı.

Analizlerden belgili bolg'anınday Taxtako'pir rayonu suwg'arılatusın jer maydanının' 18,0 protsenti shorlanbag'an, 32,6 protsenti ku'shsiz shorlang'an, 35,0 protsenti ortasha ha'm 14,4 protsenti ku'shli da'rejede shorlang'an jerlerden ibarat.

Bul jag'day aymaqta bir qansha sotsial-ekonomikalıq mashqalalardı keltirip shıg'aradı. Atap o'tilgenindey, rayon xalqının' basım ko'pshiligi awıllıq orınlarında jasaydı ha'm olar sharwashılıq penen birge ko'p qol miynetin talap etetug'in awıl-xojalıg'ı jumısları menen de bant. Al o'z gezeginde egislik jerlerden tolıq paydalanbaw rayonda jumıssızlıq mashqalasın, rayon ekonomikasının' tiykarın awıl-xojalıg'ı tarawı iyelewi ekonomikalıq mashqalanı keltirip shıg'aradı.

Ekstensiv diyxansılıq sisteması na'tiyjesinde payda bolg'an Aral ekologiyalıq apatshılıg'ınan en' ko'p ja'bir shegip atırg'an aymaqlardan biri Taxtakopir rayonı bolıp esaplanadı.

Taxtakopirde puxaralardıń ulıma keselleniw da'rejesi, adamlardıń jumıska jaramay kalıwı ha'm kesellik sebepli uaktınsha jumıs ka'biletin jogaltıw da'rejesi elege shekem joqarı bolıp kalmakta.

Rayonda onkologiyalıq ha'm jukpalı kesillikler ken' tarqalg'an. Balalar ortasında oliwshilik ko'ffitsienti Qaraqalpaqstan Respublikası boyınsha 1987 jılı ha'r min' (adamga) tuulıǵan balaga 69,8 ten bolg'an bolsa, Taxtakopir rayonında bul korsetkish 80ge jetedi.

Oraylıq Aziyada, a'sirese onın' bir bo'legi bolg'an Qaraqalpaqstanda ju'zege kelgen ekologiyalıq dagdarıs keskin sharalardı koriwdi, mashqalanı terenirek uyrenip, ha'r ta'repleme kompleks analizlep onı unamlı sheshiwdi talap etedi. Kerisinshe, bizdi tariyx ha'm keleshek aulad keshirmeydi.

Aral suwının' azaya baslaganı 40 jıldan aslamırak uakit ottı, usı aralıqta Aral o'zinin' da'slepki janalıqlarınan 100 km ge ishkerlep ketti. Suw kurlıǵan aymaqlar shorlanıp jer astı suwları ha'm kurlılmakta.

Na'tiyjede bar bolg'an osimlik ha'm xayuanat dunyasının' ko'p turleri jogaldı, ha'm kalǵanları da biratala kırılıp ketiw aldın'da tur.

Aral tenizi putkil Turkistan ushın o'zine ta'n termoregulyatorlıq uazıypasın oteydi, 6 million gektarlı teniz ka'ddin'e koterilgen puu- sol u'lkenlikte «kalpak» payda eter edi ha'm arqadan kelgen suwıq hawa agımın sindirip jıltar edi. Keyingi uakitları teniz uazıypanı atkara almay kaldı.

Aral tragediyası ha'm A'miudarya mashqalası Taxtakopir rayonında ekologiyalıq ten salmaqıqtın buzılıwına alıp keledi. Rayon tiykarınan salıǵershilikke ka'nigelestirilgen

jılları Karateren kolinin maydanı bir neshshe ese ulkeyip jagalıqtağı awıllardı ha'm o'nimdar topıraqlı maydanlardı basıp ketti. İzekeshlerde toplanğ'an ha'm Quwanış jarma kanalında paydalanıwdan auıskan suwlar kelip g'ana Karaterenge karatıldı. Karateren koli jergilikli kımbat baxalı balıqlardı osirtiwdе korıkkana uazıypasın oteytug'ın edi. Bul kolden suzen, sazan, shortan, ılaka, ha'm akshabak sıyaqlı xalkımızdı mın' jıllap bagıp kelgen, kımbat baxalı balıqlar aulanatug'ın edi. Salıgershiliktin rawajlanıwına baylanışlı sırttan alıp kelingen Ak amur, Tolstobik, Jılan balıq ha'm teri beriwshi bir neshshe xayuanlar jergilikli balıqlardıń keskin azayıp ketiwine sebepshi bolmakta. Olar bir neshshe jergilikli balıqlardıń uıldırıqların, ekinshiden shabakların, u'shinshiden azıqlıq zatların jabayılarsha jep koyadı.

Ha'zirgi uakıtları Karateren kolinde aulanatug'ın balıqtın basım ko'pshiligi sırttan alıp kelingen balıq turleri bolıp esaplanadı.

2001 jılı jazında Taxtako'pir rayonındagı barlıq izekeshlerdin' suwı keuip kaldı. Bul izekeshlerde jasaushı koplegen osimlikler ha'm xayuanlardıń putkilley jogalıp ketiwine alıp keldi. Kurbakalar, suw jılanları, balıqlar, andatralar kırıılıp ketti.

Ha'r jılı jergilikli xalıq izekeshlerden bir neshshe ju'zlegen tonna balıq o'nimlerin ha'r bir neshshe 10 lagan mın' dana andatra aulap ozlerinin' ha'r ta'repleme talapların kanaatlandıratug'ın edi.

Song'ı eki ush jılда rayonlıq a'xmiyetke iye bir neshshe anlagan koller joq bolıp ketti. Jakın jıllar ishinde Taxtako'pir rayonının' maktanışlı bolğ'an Atakol joq bolıp ketiwi mu'mkin. Suw kolinin ha'r jıl sayın kemeyip barıwı gidromorf ekologiyalıq sharayattın ozgeriwine sebep boldı. Sebebi, bul ulkede organikalıq tirishiliktin rawajlanıwı suw rejiminin turaklıg'ına tiykarlang'an edi.

Suw rejiminin ozgerip ketiwi birinshiden osimliklerdin' vegetatsiya sharayatların kuramılastırdı, tek g'ana suw osiushi gidrofitler (kamıs, suw otları) ıgal topıraqtı suyiushi tog'ay osimlikleri (torangıl, jiyde, karatal) kurgay basladı. Song'ı mag'lıwmatlarga qarag'anda tog'aylıqlardıń sezilerli bo'legi nabıt bolğ'an.

Topıraqtı ıgallıqtın azayıwı, tog'ay osimliklerinin' kırıılıwı samal ha'reketinin kusheyiwine ha'm topıraqtın a'roziyasına beriliwshenligin arttırmakta.

Taxtako'pir rayonining' aymag'inda jer betinde ishiwge jaramlı suw joq. Quwanış jarma kanalının' suwı sapasız kushlı minerallasqan.

İshiw ushin jaramlı jer astı suwları ha'mme jerde jeterli emes. Jer astı dushshı suw zapası shama menen sekundın'a 3 kub metrdi kuraydı. Ha'zirgi uakıtları usı suwlardan kobirek paydalanıw na'tiyjesinde olardıń zapası azayıp barmakta.

2001 jılı a'piuayı qudıqlardan suw shıqpay kaldı. Bul jergilikli xalıqtın auxalın kiyınlastırıp jiberdi.

Taxtako'pir rayonının' xalkı Tuye moyın suw saklagışınan tartılğan suw kubırınan paydalanbakta. Biraq, bul suw kubırı rayonnın' ha'mme jerine tartılmagan.

Jergilikli xalıqtın itibarsızlıg'ınan jer astı suwların dushılandırıp beriwshi a'kos- 50 uskenelerinin' ko'pshiligi isten shıgıp kaldı. Xalıq aralıq sho'lkemler ta'repinen kurulğan bul uskenelerdi iske tusiriw ko'p karjını talap etti.

Taxtako'pir rayonında suwdın' artıqsha sarıplanıwı u'lken mashqala bolıp esaplanadı. Suwdın' artıqsha sarıplanıwının' tiykargı sebeplerinin' biri egislik jerlerdin' na'tiyjeligi.

Rayonda 2001 j awıl xojalıg'ı 80% jerler bos kaldı. Egis bolg'an jerlerde suwsızlıq sebepli jaksı za'ra'a't bermedi. Bul rayon tariyxında bolmagan xa'diyse.

Suwdın' tamtarislig'ı ekonomikalıq mashqalalardı keltirip shıgardı.

Qaraqalpaqstanda jetilistiriletug'in salının' ushten bir bo'legin xa' jılı jetilistirilip kiyatırğan rayon otken jılı bir tonnada salı jetistirmedi. Suwsızlıq sebepli awıl xojalıg'ı menen ba'nt xalıqtın ko'pshiligi jumıssız bolıp kaldı.

Rayon xalkının' ekonomikalıq jag'dayı keskin to'menledi, na'tiyjede kem ta'miyinlengen shanaraklarga o'z uaktında ja'rdem korsetiliwine karamastan xalıqtın sırtkı migratsiyası osip ketti.

Rayonda bar bolg'an qayta islewshi kishi sanaat tarmaklarının' ishki zatı awıl xojalıq o'nimleri bolg'anlıqtan kriziske duushaker boldı.

Mine usılayınsha Taxtako'pir rayonu aur ekologiyalıq krizisti basınan keshirip atır, biraq bul a'llette uaktınsha na'rse.

O'zbekstan Respublikası Ministrler kabinetinin gamxorlıg'ı na'tiyjesinde ekologiyalıq ha'm ekonomikalıq krizistin aldın' alıw boyınsha unamlı jumıslar islenip atır.

Mısalı rayonnın' Aral tenizi ta'reptegi aymaqlarına ha'r jılı bir neshshe ju'zlegen gektar jerge seksewıl na'lleri otırgızılmakta.

Rayondagı barlıq jıngızarlıq, jıydezarlıq ha'm seksewızarlıqlar ma'mleket ta'repinen korgalmakta.

Quwanışjarma kanalı arqalı kelip turgan suwdı retlestirip molsherlep beriw boyınsha tuurı basshılıq jumısları a'melge asırılmakta.

Jabayı aulawdı sho'lkemlestiriwdı xa'kimiyat orınları tolıq o'z basshılıg'ı astına algan.

Taxtakopir rayonının' da putkil respublikamız sıyaqlı suwsızlıq sebebinen payda bolg'an uaktınsha dagdarıstı o'zinin' basınan keshirmekte.

Ga'rezsizlik jıllarında Taxtakopir rayonın' da o'ndiris kushleri a'deuir mug'darda osken menen song'ı eki jılda suwsızlıq akıbetinde awıl xojalıg'ına tiyisli aymaq bolg'anlıg'ı sebepli xojalıqtın ha'mme tarawları dagdarıska ushıradı.

O'zbekstan Respublikasının' Ministrler Kabinetinin gamxorlıg'ı na'tiyjesinde ekologiyalıq jag'daylarga baylanıslı 30% rayon koa'ffitsenti belgilengen kem ta'miynlengen shanaraklarga o'z uaktındp ja'rdem berilmekte.

Biraq bazar qatnasıqlarına otıp atırg'an bir da'wirde shiyki zat shıgarıwga ka'niygelesken rayonnın' ekonomikalıq jag'dayları ba'ri bir kıyın bolıp kalmakta.

Dunya xalıqları Aral a'tirapındagı jasaushı xalıqlardıń ekonomikalıq sotsiallıq rawajlanıwının' kay da'rejede ekenligin Aral ekologiyalıq apatshılıg'ı arqalı bilip atır.

Ha'zir jasap turgan da'wirimiz xalıqları doslıg'ı, miyrim shapa'a't da'wiri.

O'zbekstan kuramındagı suverenli Qaraqalpaqstan Respublikası O'zbekstan Respublikası menen bir qatarda sırt eller menen erkin sauda, ilimiy-meditsinalıq, ma'deniyat tarawlarında erkin sha'rtname jasau xukıkına iye.

Taxtakopir rayonında jetilistiriletug'in paxta mamıgı, kara mal terisi, gurish, boyan tamırı, mal terileri, koy juni ha'm gosh o'nimleri qon'silas ellerine jiberiledi.

Ha'zirgi da'wirdegi Taxtakopir rayonının' sotsial-ekonomikalıq jag'dayları shet ellik doslarımızdın' kollap kuuatlawlarına muta'j.

Birlesken milletler sho'lkemi rawajlang'an ma'mleketler Qaraqalpaqstan Respublikasına sonın' ishinde Taxtako'pir rayonında ha'r ta'repleme kalıs ja'rdem berip atır.

A'sirese da'ri darmaklar, meditsinaga kerekli UZI a'ndoskop uskeneleri molsherlengen azık aukat o'nimleri, kiyim keshekler, awıl xojalıq texnikalı bugan mısıl bola aladı.

Bir g'ana Yaponiya ma'mleketi bir neshshe biyday ha'm salı oratug'in kombayn ha'm meditsinalıq uskenelerdi kalıs ja'rdem retinde sauga etti.

Song'ı on jılda rayon aymag'ında 300 aslam baspa kranlar ha'm onnan aslam EKOS-50 jer astı suwların dushılandırıp beriwshi uskeneler ja'rdem retinde kurıldı.

Ha'zirgi uakıtları ko'pshilik sırt ellerdin' ilimpazları Taxtako'pir rayonının' aymag'ında ha'r ta'repleme izertlew jumısların alıp barıp atır.

Kayırkomlıq ha'm kaytpaytug'in ja'rdem korlarının' islep atırg'an jumısları tuuralı da aytıp o'tiwimiz kerek.

Kanada ha'm AKSh tın usı bagdardagı korları xalıqtı dushshı suw menen ta'miyinlewde gaz kubırların tartıwda tog'aylardı qayta tiklewde jumıssızlıqtı saplastırıp kishi karxanalardı ashiuda u'lken jumıslar islep atır.

Bazar ekonomikasına o'tiw da'wirinde a'sirese, da'slepki baskışında o'nimnin azayui, jumıssızlıqtın payda bolıwı turaklı o'nim jetistire almaslıq, bazar ekonomikasının' birinshi baskışına ta'n kubılıs.

Taxtako'pir rayonında da jumıssızlıqtı saplastırıw ushın sırt el investorlarının' ja'rdemi kerek rayonda sırt investorları ta'repinen kurulgan birde karxana joq.

Sonın' menen birge basqa ma'mleketlerde ozlerinin' bilimin ka'siplik sheberligin joqarılatıp atırg'an Taxtako'pirli jaslar tuuralı mag'lıwmat toplay almadım. Bul a'llette shet tillerinin' okıtlıu da'rejesinin to'menligi menen baylanıslı.

Taxtako'pir rayonının' ekonomikalıq jaqtan rawajlandırıw boyınsha anık bagdarlama joq, na'tiyjede ju'z berip atırg'an kemshiliklerdin' ornı tolmay atır, ha'mme mashqalanı suwsızlıq penen baylanıstırıw umitsizlik bolıp esaplanadı.

O`mir qa`wipsizligi

O`zbekstan Respublikası Joqarı ha`m orta arnawlı bilim minisitrliğı, puqaralıq qorg`anıwdın` baslıg`ı A.Parpievtin` 28.10.2008 j. №318-sanlı buyrıg`ı ha`m universitet İlimiy Ken`esi (12.11.2008 j, №2 is qag`azı) qararı tiykarında tayarlang`an universitet rektoratı buyrıg`ına (13.11.2008 j. №120 D/1, §4) tiykarlanıp «O`mir qa`wipsizligi» pa`nin barlıq ta`lim bag`darları boyınsha talabalarg`a oqıw protsessinde u`yretiw ushın, magistr dissertatsiyasın ha`m bakalavr qa`nigelik pitkeriw jumısın orınlawda pa`nnin` huqıqıy tiykarları kirgizildi.

“Ja`miyette puxaralardıń huqıqları ha`m erkinliklerin qorg`aw ta`miyinlengende ol haqıyqıy, huqıqıy puxaralıq ja`miyet boladı. Ha`r bir adam o`z huqıqların anıq biliwi olardan paydalana alıwı, o`z huqıqı ha`m erkinliklerin qorg`ay alıwı lazım. Bunın` ushın da`slep ma`mleketimiz xalqının` huqıqıy ma`deniyatın asırıw za`ru`r” (İ. Karimov. O`zbekstan XXI a`sirge umılmaqta, 31–bet).

XX a`sirdin` 60–jıllarınan baslap is ju`rgizip kelgen puxaralıq qorg`anıw sistemasınin` tiykarg`ı wazıypası tınıshlıq da`wirinde ha`m urıs jag`dayında ma`m- leket xalqın jalpı qırğın quralları ha`m basqa xu`jim qurallarınan qorg`aw, urıs jag`dayında xalıq xojalıg`ı obektlerinin` turaqlı islewin ta`miyinlew ha`mde apatshılıq oshaqlarında qutqarıw ha`m tiklew jumısların o`z waqtında na`tiyjeli a`melge asırıwdan ibarat edi.

Biraq xalıq o`mirine tek jalpı qırğın quralları emes, ba`lkim basqa qa`wip – qa`terlerde qa`wip salmaqta, olardı na`zerden shette qaldırıw hasla mu`mkin emes. Bular ta`biyiy, texnogen ha`m ekologiyalıq qa`siyetli ayırıqsha jag`daylar bolıp tabıladı.

90–jıllarg`a kelip yadro urısı qa`wipi kemeyip, biologiyalıq qurallardan paydalanıw sheklep qoyıldı, jan`a – zamanago`y qural tu`rleri oylap tabıldı, olar adamlar ushın qa`wipli bolmay, ba`lki ekonomikalıq obektlerdi isten shıg`arıwg`a qaratılğ`an edi. Bulardıń barlıg`ı puqaralıq qorg`anıw sisteması ornında jan`a bir sistema du`ziliw kerekligin da`lilep berdi.

Puqaralıq qorg`anıw omın iyelewi mu`mkin bolğ`an iri ko`lemdegi ayırıqsha jag`daylarga a`welden tayarlıqtı ta`miyinlewshi jan`a arnawlı ma`mleket sisteması iyelewi, ol tınıshlıq ha`mde urıs da`wirinde xalıqtı ha`m aymaqlardı ayırıqsha jag`daylardan qorg`awı lazım edi. Bul sistema xalıqtı ayırıqsha jag`daylardan qorg`aw ha`m qutqarıw jumısların o`tkerip qoymay, basqa a`hmiyetli ilajlardı: ta`biyiy apatlardan qa`wipli aymaqlar kartaların du`ziw, seysmikalıq bekkem bina ha`m imaratlardı qurıw, qısqa, orta ha`m uzaq mu`ddetli boljaw jumısların sho`lkemlestiriwi ha`m xalıq tayarlıg`ın a`melge asırıwı lazım edi.

Usı orında ja`ne bir ma`seleni aydınlastırıp alıwg`a tuwra keledi. Ayırıqsha jag`day degen ne, onnan xalıqtı ha`m aymaqlardı qorg`aw degende neni na`zerde tutıwımız kerek?

Ayırıqsha jag`day – adamlar qurban bolıwı, olardıń den sawlıg`ı yaki qorshag`an ortalıqqa zıyan tiyiwi, materiallıq shıg`ınlar keltirip shıg`ılıwı ha`mde adamlardıń turmıs sharayatınin` izden shıg`ıwına alıp keliwi mu`mkin bolğ`an yaki alıp kelgen avariya, apatshılıq, qa`wipli ta`biyiy ha`diyse yaki basqa ta`biyiy apatshılıq na`tiyjesinde belgili bir aymaqta ju`zege kelgen jag`day.

Xalıqtı ha`m aymaqlardı ayırıqsha jag`daylardan qorg`aw – ayırıqsha jag`daylardın` aldın alıw ha`m olardı saplastırıw ilajları, usılları, qurallar sisteması, ha`reketler birlesigi.

Ayriqsha jag`daylardin` aldın alıw – aldın ala o`tkerilip, ayriqsha jag`daylar ju`z beriwi qa`wipin mu`mkinshiligi bolg`ansha kemeytiwge, bunday jag`daylar ju`z bergen ta`g`dirde bolsa adamlar den sawlıg`ın saqlaw, qorshag`an ta`biyiy ortalıqqa tiyetug`ın zıyan ha`m materiallıq shıg`ınlar mug`darın kemeytiwge qaratılğ`an ilajlar kompleksi.

Ayriqsha jag`daylardı saplastırıw – ayriqsha jag`daylar ju`z bergende o`tkerilip, adamlar o`miri ha`m den sawlıg`ın saqlaw, qorshag`an ta`biyiy ortalıqqa tiyetug`ın zıyan ha`m materiallıq shıg`ınlar mug`darın kemeytiwge, sonday – aq ayriqsha jag`daylar ju`z bergen zonalarđı shen`berge alıp, qa`wipli faktorlar ta`sirin toqtatıwğ`a qaratılğ`an avariya – qutqarıw jumisları ha`m basqa keshiktirip bolmaytug`ın basqa jumislar kompleksi.

Xalıqtı ha`m aymaqlardı ayriqsha jag`daylardan qorg`aw tarawında qoyılğ`an en`tiykarğ`ı jumislardin` biri–da`slep Qorg`anıw ministrliğı qasında puqaralıq qorg`anıw ha`m ayriqsha jag`daylar basqarmasınin`, son` usı basqarma tiykarında O`zbekstan Respublikası Prezidentinin` 1996-jıl 4- marttag`ı PF–1378 Buyrıg`ı menen Ayriqsha jag`daylar ministrliğinin` du`ziliwi boldı.

Ministrlik is ju`rgize baslag`annan son` xalıqtı ha`m aymaqlardı ayriqsha jag`daylardan qorg`aw tarawınin` huqıqiy tiykarın du`ziwshi bir qatar nızam ha`m qararlar qabil etildi.

O`zbekstan Respublikası nızamları:

Xalıqtı ha`m aymaqlardı ta`biyiy ha`m texnogen qa`siyetli ayriqsha jag`daylardan qorg`aw haqqında (1999-jıl 20-avgust) – 5-bo`lim ha`m 27- statyadan ibarat. Nızam xalıqtı ha`m aymaqlardı ta`biyiy ha`m texnogen qa`siyetli ayriqsha jag`daylardan qorg`aw tarawındag`ı sotsial mu`na`sibetlerdi ta`rtipke saladı ha`m ayriqsha jag`daylar ju`z beriwi ha`m rawajlanıwınin` aldın alıw, ayriqsha jag`daylar keltiretug`ın shıg`ınlardı azaytıw ha`m ayriqsha jag`daylardı saplastırıwdı maqset etip qoyadı.

Puxaralıq qorg`anıw haqqında (2000-jıl 26-may) – 4-bo`lim ha`m 23-statyadan ibarat. Usı nızam puxaralıq qorg`anıw tarawındag`ı tiykarğ`ı wazıypalardı, olardı a`melge asırıwdın` huqıqiy tiykarların, ma`mleket organlarınin`, birlespe ha`m sho`lkemlerdin` wa`killiklerin, O`zbekstan Respublikası puxaralarınin` huqıqları ha`m ma`jbu`riyatların, sonday–aq puxaralıq qorg`anıw ku`shleri ha`m quralları belgileydi.

Adamnin` immunitet jetispewshiligi virusı menen keselleniwınin` aldın alıw haqqında (1999-jıl 19-avgust) – 13-statya. Nızamda AİJS keselliginin` aldın alıw tarawındag`ı ma`mleketlik ta`miyinlew, keselliktin` aldın alıw boyınsha jumislardı qarjı menen ta`miyinlew, puxaralardin` ha`m ma`jbu`riyatlarına tiyisli ma`seleler ko`rsetilgen.

Gidrotexnika inshaatlarınin` qa`wipsizligi haqqında (1999-jıl 20-avgust) – 15-statya. Usı nazımınin` maqseti gidrotexnika inshaatların joybarlastırıw, qurıw, paydalanıwğ`a tapsırıw, olardan paydalanıw, olardı rekonstruktsiya qılıw, tiklew, konservatsiyalaw ha`m tamamlawda qa`wipsizlikti ta`miyinlew boyınsha iskerligin a`melge asırıwda ju`zege keletug`ın mina`sibetlerdi ta`rtipke salıw bolıp tabıladı.

Awıl xojalıq o`simliklerin zıyankesler, kesellikler ha`m jabayı ot - sho`plerden qorg`aw haqqında (2000 jıl 31 avgust) – 28 statya. Usı nazımınin` maqseti awıl xojalıq o`simliklerin zıyankesler, kesellikler ha`m jabayı ot - sho`plerden qorg`awdı ta`miyinlew, o`simliklerdi qorg`aw qurallarınnin` adam den sawlıg`ına, qorshag`an ta`biyiy ortalıqqa zıyanlı ta`sirinin` aldın alıw menen baylanıslı qatnaslardı ta`rtipke salıwdan ibarat.

Radiatsiyalıq qa'wipsizlik haqqında (2000-jıl 31-avgust) – 5-bo'lim ha'm 28 statyadan ibarat. Nıznıñ maqseti radiatsiyalıq qa'wipsizlikti, puxaralar o'miri, den sawlıg'ı ha'm mal – mu'łki, sonday – aq, qorshag'an ortalıqtı ionlastırwshı nurlanıwdın zıyanlı ta'sirinen qorg'awdı ta'miynlew menen baylanıslı qatnaslardı ta'rtipke salıwdan ibarat.

Terrorizmge qarsı gu'res haqqında (2000-jıl 15-dekabr) – 6-bo'lim ha'm 31-statyadan ibarat. Usı nıznıñ maqseti terrorizmge qarsı gu'res tarawındag'ı qatnaslardı ta'rtipke salıwdan ibarat. Nıznıñ tiykarg'ı wazıypaları shaxs, ja'miyet ha'm ma'mlekettin suverenitetin ha'm aymaqlıq pu'tinligin qorg'aw puxaralar tınıshlıg'ı ha'm milliy tatıwlıqtı saqlawdan ibarat.

Qa'wiplı islep shıg'arıw obektlerinin sanaat qa'wipsizligi haqqında (2006-jıl 28-sentyabr) – 23-statya. Nıznıñ maqseti qa'wiplı islep shıg'arıw obektlerinin sanaat qa'wipsizligi tarawındag'ı qatnaslardı ta'rtipke salıwdan ibarat.

O'zbekstan Respublikası Prezidentinin qararı:

Tasqınlar, sel ag'ımları, qar ko'shiw ha'm jer ko'shkisi ha'diyseleri menen baylanıslı ayırıqsha jag'daylardın aldın alıw ha'm olardıñ aqibetlerin toqtatıw barısındag'ı – ilajlar haqqında (2007 jıl 19 fevral, PQ – 585 – sanlı). Tasqınlar, sel ag'ımları, qar ko'shiw ha'm jer ko'shki ha'diyseleri menen baylanıslı jumıslardı o'z waqtında ha'm na'tiyjeli sho'lkemlestiriw, sonday – aq olardıñ aqibetlerin tezlik penen toqtatıw maqsetinde qabil etilgen.

O'zbekstan Respublikası Ministrler Kabinetinin qararlari:

O'zbekstan Respublikası Ayırıqsha jag'daylar ministrliginin jumısın sho'lkemlestiriw ma'seleleri haqqında (1996 jıl 11 aprel, 143 – sanlı). Qararg'a «O'zbekstan Respublikası Ayırıqsha jag'daylar haqqında»g'ı Nızam qosımsha etilgen. Ayırıqsha jag'daylar ministrliginin tiykarg'ı wazıypaları, huqıqları keltirilgen.

O'zbekstan Respublikası Ayırıqsha jag'daylarda olardıñ aldın alıw ha'm ha'reket etiw ma'mleketlik sisteması haqqında (1997 jıl 23 dekabr, 558 - sanlı). Qarar menen O'zbekstan Respublikası Ayırıqsha jag'daylarda olardıñ aldın alıw ha'm ha'reket etiw ma'mleketlik sisteması (AJMS) haqqındag'ı Nızam ha'm onıñ du'zilisi tastıyıqlang'an, ministrlik ha'm idaralardıñ xalıq ha'm aymaqlardı ayırıqsha jag'daylardan qorg'aw boyınsha funktsiyaları keltirilgen.

O'zbekstan Respublikası xalqın ayırıqsha jag'daylardan qorg'awg'a tayarlaw ta'rtibi haqqında (1998-jıl 7-oktyabr 427–sanlı). Qarar ma'mleket xalqın ha'm aymaqların ta'biyiy ha'm texnogen qa'siyetli ayırıqsha jag'daylardan qorg'aw sistemasın rawajlandırıw maqsetinde qabil etilgen. Qararg'a qosımsha keltirilgen «Xalıqtı ayırıqsha jag'daylardan qorg'aw tarawında tayarlaw ta'rtibi haqqında»g'ı Nızam O'zbekstan Respublikası xalqın ayırıqsha jag'daylardan qorg'aw tarawında, sonday–aq ayırıqsha jag'daylarda ha'reket etiwge tayarlıqtan o'tip atırğ'an xalıq toparların tayarlawdın tiykarg'ı wazıypaların, tu'rleri ha'm usılların belgileydi.

Ta'biyiy, texnogen ha'm ekologiyalıq qa'siyetli ayırıqsha jag'daylardın sıpatlaması haqqında (1998-jıl 27-oktyabr, 455-sanlı). Qarar menen tastıyıqlang'an sıpatlamag'a muwapıq ayırıqsha jag'daylar ju'zege keliw sebeplerine ko're texnogen, ta'biyiy ha'm ekologiyalıq qa'siyetli, usı jag'daylarda zıyan kergen adamlar sanına, materiallıq zıyanlar

mug'darina ha'm ko'lemlerine qarap lokal, jergilikli, respublika ha'm transshegarali tu'rlerge bo'linedi.

G'alaba xalqlıq ilajlardı o'tkeriw qag'ıydaların tastıyqlaw haqqında (2003-jıl 13-yanvar, 15-sanlı). O'zbekstan Respublikası aymag'ında g'alaba xalqlıq ilajlar o'tkeriliwi waqtında ja'ma'a't qa'wipsizligin ta'miyinlew ha'm ta'rtibin qorg'aw maqsetinde qabıl etilgen.

Ayrıqsha jag'daylardı boljaw ha'm aldın alıw Ma'mleket da'stu'rin tastıyqlaw haqqında (2007-jıl 3-aprel, 71-sanlı). Ayrıqsha jag'daylardın' aldın alıw ha'm aqıbetlerin saplastırıw tarawında alıp barılıp atırğ'an jumıslar o'nimliligin asırıw maqsetinde qabıl etilgen.

Joqarıda ko'rsetilgen huqıqiy hu'jjetler tiykarında oqıw protsessinde talabalarg'a "O'mir qa'wipsizligi" pa'ninin' barlıq bag'darları boyınsha ken' ma'niste tu'sinikler berildi.

JUWMAQLAW

O'zbekistan ha'm onin' ajralmas bo'legi bolg'an Qaraqalpaqstan Respublikası o'z erkinligin algannan keyingi jılları ekonomikalıq, sotsiallıq, ma'deniy, siyasiy rawajlanıwı boyınsha u'lken tabıslardı kolga kirgizdi. en' a'xmiyetlisi ma'mleketimizde siyasiy turaklılıq, xalıqlar arasındagı tutınıwshılıqtın nıgayıwı na'tiyjesinde erkin bazar qatnasıqları printsiplerine tiykarlang'an demokratiyalıq ja'miyet duziminin bekkem tiykarı jaratıldı.

Taxtakopir rayonında o'zine ta'n ozgesheliklerge iye bolıp, jer astı baylıqları, ogırı ken' tegislikleri xha'm kanal alapları menen ajralıp turadı. Rayonnın' ta'biyiy resursları jakın keleshekte jergilikli ha'm sırt el isbilermenlerinin' kızıgıushılıg'ın payda etiwı turgan ga'p.

Taxtakopir rayonının' ta'biyiy ha'm ekonomikalıq resurslarına geografialıq sıpatlama resurslarına beriwde to'mendegishe juwmaqqa keliw mu'mkin.

1. Vegetatsiyalıq da'wirdin' uzaklıg'ı egislik ha'm jıyın terim uaktında jawın-shashınlardıń az bolıwı diyxansılıqtın ko'pshilik turleri rawajlandırıw koz-karasınan keleshegi bar aymaq ekenligin korsetedi.

2. Suwdın' tam-tarışlıg'ın esapka alıp rayonda suwdı talap etetug'ın diyxansılıq turlerin rawajlandırıwga ken' mu'mkinshilikler bar.

3. Qızılqum sho'linin Taxtakopir rayonına tiyisli aymag'ında artezian qudıqların ko'beytiw arqalı karakolshilikti qayta rawajlandırıw mu'mkin.

4. Rayonda pilleshilik, bagshılıq, balıqshılıq, pal ha'rreshilik sıyaqlı xojalıq tarawların rawajlandırıw ushın jeke mulikdarlar klasın payda etiw jaksı na'tiyje beredi.

5. Sırt el investorların kirgiziw arqalı Bozataw rayonında taw ka'ni sanatının' ko'pshilik tarmakların rawajlandırıw mu'mkin.

6. Awıl xojalıg'ında o'ndirilgen en' keminde ten yarımın rayonnın' o'zinde qayta islew arqası koplegen sotsiallıq mashqalalardı sheshiw mu'mkin. Bunın' ushın jip iyiriw fabrikası, bir neshshe gilem tsexların, ovosh-palız o'nimlerin qayta islewshi zavod, terini ha'm jundi qayta islewshi kishi karxanalar kırıw kerek.

7. Rayonda xalıqtın migratsiyasın toktatıw ushın xalıq xojalıg'ının' o'ndirislik tarawları menen birgelikte sotsiallıq salalarında da rawajlandırıw kerek. Mısal, keselxanalar, kolledjler, xalıq turmıs jagınan xızmet korsetetug'ın tarawlarda kırıw.

8. O'zbekstan Respublikası Prezidenti İ.Karimovtin xalıqtı auız suw menen, gaz benen ta'miyinlew xakkındagı kararına muuapık rayonnın' tupkirindegi awıllarda da xalıqtı gaz ha'm auız suw menen ta'miyinlew jaksı jolga koyılıwı tiyis.

9. Ta'biyattı korgau ushın a'meliy jumıslar isleniwi, korıxana ha'm burtıplar sho'lkemleliwi kerek.

Juwmaqlastırıp aytkanda Taxtakó'pir rayonu sho'listan baurayında suyikli Qaraqalpaqstanımızdın' en' arqa zonasında jaylasıwına karamastan ta'biyiy ha'm keleshekte óz rawajlanıw jolın tabadı.

Paydalang'an a'debiyatlar:

1. Karimov I. Uzbekiston XXI a'sir bosagasında. T. 1997
2. Karimov I. Progress dexkansкого xozyaystva put k izobiliyu. T. Uzbekistan. 1994
3. Rafikov A.A. Geoekologik muammolar. T. 1997
4. Baratov P. O'zbekistan tabiiy geografiyası. T. 1996
5. Ballieva R. Traditsionnoe prirodopolzovanie v Qaraqalpaqstan. KK. 1996.
6. Bekpolatov A. İz istorii geograficheskoy izuchennosti territoriy Karakalpakii. No'kis. 1977
7. Saribaev K. Agrarniy vopros Karakalpakii. N. 1972
8. Ametov M.B. Pustiniy Qaraqalpaqstan. No'kis 1995.
9. Atlas. Respublika Uzbekistan.
10. Gazetalar, jumallar.
11. R. Kurbaniyazov Geografiyani ukitish metodikasi. Urganch 2000 y.
12. Orazov K. Qaraqalpaqstannın' paydalı kazımları. KK. 1969
11. Matmuratov J., Jabbarbergenov K., Payzullaev O. Qaraqalpaqstan geografiyası. Bilim. 1997.
12. Akramov Z. Geografiya selskogo xozyaystva Samarqandskoy i Buxarskoy oblasti. T. Fan. 1996.
13. Biologicheskie resursı Priarale. An UzSSR kompleksniy institut estestvennix nauk Karakalpakskogo filiala. T. Fan. 1986
14. Matmuratov J. Prirodnie usloviya i prirodnie resursı KKASSR. Nukus. 1988.
15. Matmuratov J. Agroklimaticheskoe rayoni KKASSR. İzd. Qaraqalpaqstan. Nukus, 1968.
16. Kurboniëzov R., Sadullaev A., Abirkulov K. İktisodiy ekologiya asoslari. Urganch. 1999.
17. Prirodnie resursı nizovya Amudari Karakalpakii filial VN UzSSR. İzd. Fan. T., 1974
18. Rzaev K., Medetullaev J. Resursı selskogo xozyaystva KKASSR, Nukus, 1972.